



ARAP DİLİNDE NAKLÎ İLİMLERDE HİKÂYE VE RİVÂYET KAVRAMLARI

Hikāyah and Riwāyah Concepts in Narrative Sciences in Arabic Language

Doğan Fırıncı

Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü,
Sinop / Türkiye.

*Assist. Prof., Sinop University Faculty of Theology Department of Basic Islamic Sciences,
Sinop / Turkey.*

dfirinci@sinop.edu.tr, Orcid: 0000-0001-7245-7008.

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 8 Mart/March 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 20 Mayıs/May 2021

Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran/June 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June 2021

Cilt / Volume: 19 **Sayfa/Pages:** 93-128

Atıf / Citation: Fırıncı, Doğan. "Arap Dilinde Nakli İlimlerde Hikâye ve Rivâyet Kavramları [Hikāyah and Riwāyah Concepts in Narrative Sciences in Arabic Language]". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]-Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZİFDER]* 19 (Haziran/June 2021): 93-128.

<https://doi.org/10.51553/bozifder.893170>

Etik Beyan/ Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Doğan Fırıncı**).

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Öz

Hikâye ve rivâyet sözcükleri Arap dilinde bilgi aktarım aracı olmakla birlikte aynı zamanda günümüzde bağımsız iki edebî türü (hikâye ve roman) ifade eden birer isimdir. Ne var ki bu iki kavram, ifade ettikleri asıl mana ve bu mana üzerine kurulu semantik gelişimlerinden bağımsız olarak birbirlerinin yerine yanlış bir şekilde kullanılabilirlerdir. Bu nedenle manalarının ve semantik gelişimlerinin ortaya konulması, özellikle de rivâyet ile hikâye sözcüklerinin Arap dilinde şiir, lügat, sarf ve nahiv bilgisi ile İslâmî bilimlerde hadis, fıkıh ve tefsir bilgisi aktarımında kullanımının tespiti önem arz etmektedir. İşte bu araştırmanın amacı, terminoloji ve sözlük anlamları açısından bu iki sözcük arasındaki farkı ortaya koymak ve her ikisinin dil kökenlerini ve semantik gelişimlerini açıklayarak hatalı kullanımlarını önlemektir. Tanımlayıcı analitik yöntemle yürütülen bu araştırmamızda rivâyet sözcüğünün dilsel kökeni itibarıyla daha fazla dikkat ve kontrol gerektiren alanlarda kullanıldığı ve bu sözcüğün terim olarak nakledilen gerçek haberi yansıttığı ancak hikâyenin hakikat ve kurguyu barındırır bir şekilde canlandırma ve taklit etmeye yöneldiği sonucuna ulaşılmıştır. Rivâyet kelimesinin şiir ve hadis naklinde terim olarak yer aldığı, hikâye sözcüğünün ise sözlük anlamı çerçevesinde Arap lehçe bilgisine ait birikimin ve her alandaki kurgu ya da yaşanmış gerçek anlatılara ait malumatın aktarılmasında kullanıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Naklî İlimler, Semantik, Hikâye, Rivâyet.

Abstract

Although the words “hikāyah” and “riwāyah” are a means of transferring information in the Arabic Language, they are also names referring to two independent literary genres (i.e. story and novel) in our present day. However, these two concepts may be misused instead of each other without considering their actual meanings in which they were born and their semantic development based on this. For this reason, it is important to determine their meanings and semantic developments, especially to identify the use of the words “hikāyah” and “riwāyah” in Arabic language in the narration of poetry, dictionary, sarf (morphology) and nahv (syntax) knowledge, and the ḥadith, fiqh and tafseer in Islamic sciences. In this respect, the purpose of this study was to reveal the differences between these two words in terms of terminology and lexical meanings, and to avoid their misuse by explaining their linguistic origins and semantic developments. In this study, which was conducted with the descriptive analytical method, it was concluded that the word “riwāyah” was used in areas that necessitates more attention and control because of its linguistic origin; and also that, it reflected the actual news narrated as a term; but that the word “hikāyah” tended to animate and imitate the truth and fiction. It was also determined that the word “riwāyah” was included as a term in the transfer of poetry and ḥadith, and that “hikāyah” has been used for the transfer of the accumulation of Arabic dialectic knowledge in the framework of the lexical meaning and fiction or real narrations in each field.

Keywords: Arabic Language, Narrative Sciences, Semantics, Hikāyah, Riwāyah.

Giriş

Bilim dallarında yapılması gerekenlerin en önemlilerinden birisi, terminolojiyi düzenlemek ve içinde kullanılan dilbilimsel araçları tespit etmektir. Özellikle de bilim dallarına ait malumatın sonraki kuşaklara aktarımında kullanılan hikâye ve rivâyet sözcüklerinin kullanım amaçlarının tespiti kendi içerisinde ayrıca bir öneme sahiptir. Nitekim Arap dilinde bu kelimeler tarihi süreç içerisinde şiir, sözlük ve dilbilgisi (sarf, nahiv) ile edebî metin aktarımında kullanıldığı gibi İslâmî ilimlere ait literatürün tespit ve naklinde de yer edinmiştir. Nihayetinde bu iki sözcüğün semantik gelişimi onları günümüzde iki edebî anlatı (roman ve hikâye) türünün ismi hâline getirmiştir.

Bu bağlamda araştırmanın konusunu Arap dilinde naklî ilimlerde hikâye ve rivâyet sözcükleri ile bu sözcüklerin semantik gelişimi oluşturmaktadır. Tarihi süreç içerisinde yer edinen her türlü bilginin, yazılı ve sözlü metinlerin aktarımı için kullanılan bu kavramlardan her birinin türediği Arapça kök anlamı ve semantik gelişimi esnasında kazandığı yeni manaların bu çerçevede tespiti gerekmektedir.

Belirtilen amaçla yürütülen çalışmada tanımlayıcı analitik yöntem izlenerek bu iki kelimenin Arap dilinde şiir, sözlük, dilbilgisi (sarf ve nahiv), edebiyat ve İslâmî ilimler alanlarındaki gerek terminoloji gerekse sözlük anlamıyla kullanımı açısından arasında bir farkın var olup olmadığı, bu iki kavramın birbirinin yerine kullanılıp kullanmadığı, kullanılmış ise bunun mümkün olup olmayacağı aynı zamanda kök anlamlarıyla birlikte semantik gelişimleri esnasında yeni anlamlar kazanıp kazanmadıkları ortaya konulmaya, araştırılmaya çalışılacaktır. Dolayısıyla araştırmanın sonucunda yukarıdaki konu ve sorunların aydınlığa kavuşacağını ümit etmekteyiz.

1. Hikâye ve Rivâyet Kelimelerinin Sözlük Anlamları

Öncelikle araştırmanın konusunu belirleyen nâkıs-ı yâî mastarı hikâye (حَكَى → يَحْكِي → حِكَايَة) ve lefif-i makrûn mastarı rivâyet (رَوَى → يَرْوِي → رِوَايَة) sözcüklerinin sözlük anlamları tespit edilerek semantik

gelişimleri takip edilecektir. Bu bağlamda önce hikâye sonra da rivâyet sözcükleri ele alınacaktır.

1.1. Hikâye

Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, (ö. 175/791) *Kitâbu'l-'ayn* adlı sözlüğünde *حَكَآ* fiiline “dügümü sağlamlaştırmak, sıkılmak”; *حَكَآ* fiiline ise “ister eylemle ister sözlü olsun birini taklit etmek” anlamlarını verir.¹

Cevherî (ö. 393/1002) ise hikâye sözcüğünün nâkıs-ı yâî olmasının yanı sıra bir de Ebû 'Ubeyde'den *حَكَوْتُ* şeklinde nakledilen nâkıs-ı vâvî bir lügati olduğunu ifade eder ve *حَكَى* fiiline “birisinin tavır ve davranışlarını taklit etme, birisine/bir şeye benzeme” anlamı verir:²

حَكَى: حَكَيتُ عَنْهُ الْكَلَامَ حِكَايَةً، وَحَكَوْتُ لُغَةً حَكََاهَا أَبُو عُبَيْدَةَ. وَحَكَيتُ فِعْلَهُ وَحَاكَيْتُهُ، إِذَا فَعَلْتَ مِثْلَ فَعَلِهِ وَيَحَاكِيهَا، بِمَعْنَى وَهَيْئَتِهِ. وَالْمُحَاكَاةُ: الْمُشَابَهَةُ. يُقَالُ: فُلَانٌ يَحْكِي السَّمْسَ حُسْنًا

İbn Fâris (ö. 395/1004) *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa* adlı sözlüğünde *حَكَى* sözcüğünün hâ, kâf ile sonundaki illet harfinden oluştuğunu, bununla birlikte sonu hemzeli diğer bir türünün bulunduğunu ve mu'tel kökün mehmûza manaca yaklaştığını belirtir. *حَكَآ* fiilinin “bir şeyi düğümlemek veya sabitleyerek sağlamlaştırmak” anlamına geldiğini, mu'telin (*حَكَى*) ise “birinin yaptığı fiili tekrarlama, onu taklit etme” şeklinde *حَكَآ* anlamına yanaştığını ifade eder. Hemzeli *حَكَآ* örneğini de “dügümü sağlamlaştırmak” olarak açıklar.³

İbn Manzûr (ö. 711/1311) ise *Lisânu'l-'Arab*'da *الْحِكَايَةُ* mastarını كَفْرًا şeklinde örneklendirerek “birisinin yaptığı işi veya konuştuğu sözü o kişi istemese bile tekrarlama” olarak niteler.⁴

¹ Ebû 'Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. 'Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, “Hakâ”, *Kitâbu'l-'ayn*, thk. Mehdî el-Mağzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâî (Beyrût: Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, ts.), 3/257.

² Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, “Hakâ”, *es-Şihâh tâcî'l-luğa ve şihâhu'l-'Arabîyye*, thk. Ahmed 'Abdulğafûr 'Aṭṭâr (Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1407/1987), 6/2317.

³ Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyyâ b. Muhammed el-Kazvîni, “Hakâ”, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, thk. 'Abdüsselâm Hârûn (Sûriye: Dâru'l-Fîkr, 1979), 2/92.

⁴ Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed İbn Manzûr, “Hakâ”, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrût: Dâru Şâdir, 1993/1414), 14/191.

Yapılan lügat çalışmalarında İbn Fâris'in الْحِكَايَةُ mastarını “dügümü çokça sarıp sabitleyerek güçlendirmek” anlamındaki sonu hemzeli إِحْكَاءُ sözcüğüne yakın değerlendirerek “tekrar etmek ve kendisinin sıfatı oluncaya kadar taklit etmek” anlamını verdiğini görmekteyiz.⁵ Nitekim الْحِكَايَةُ mastarı إِحْكَاءُ kelimesi kadar güçlü bir anlam bildirmez. Bu durum bu iki sözcüğün lafzında da görülür. Zira hemzenin telaffuzu illet harfine göre daha kuvvetli olduğu gibi hemzeli حَكَ fiili de mu'tel حَكَى fiilinden daha güçlüdür.

1.2. Rivâyet

Ezherî (ö. 370/980) *Tehzîbü'l-luğa* adlı sözlüğünde rivâyetin, şiir ve hadis naklinde kullanıldığını belirterek nakil yapan kişiye “râvî”, çok sayıda nakli olana da “râviye” denildiğini; aynı kökten gelen رَوَى fiilinin ise “suya doyma/susuzluğa giderme” anlamı taşıdığını belirtir.⁶

فَإِذَا كَثُرَتْ رِوَايَتُهُ، قِيلَ: هُوَ رَاوِيٌّ، اَلْهَاءُ لِلْمُبَالَغَةِ فِي صِفَةِ الرِّوَايَةِ رَوَى فَلَانَ حَدِيثًا وَشِعْرًا، يَرُوِيهِ رِوَايَةً، فَهُوَ: رَاوٍ. فَهُوَ: رِيَّانٌ، وَالْأُنْتَى: رِيَّانٌ، وَالْحَمِيمِ: رِوَاءٌ، وَمَاءٌ رِوَاءٌ، مَمْدُودٌ مَفْتُوحٌ الرَّاءِ. وَيُقَالُ: رَوَى فَلَانٌ مِنَ الْمَاءِ، يَرُوِي رِيَّانًا.

Ezherî açıklamasını sürdürerek hac rükünlerinden Arafat vakfesine çıkışın başlangıcı olan zilhicce ayının sekizinci gününü, o gün hacıların su stoklarını yaparak Mina'ya yönelmeleri nedeniyle tervîye/susuzluğu giderme günü (يَوْمُ التَّرْوِيَةِ) olarak isimlendirildiğini ifade eder.

Mekâyîsi'l-luğa'da الرِّوَايَةُ sözcüğünün râ, vâv ve yâ harflerinden رَوَى fiil kökünden tek bir asıl üzerinden türediği ve aslen الْعَطَشُ kelimesinin zıt anlamıyla رَوَيْتُ مِنَ الْمَاءِ رِيَّانًا “suya kandım” manasını taşıdığı ifade edilir. Bu asıl üzerinden “nakilde bulunan kişinin aktardığı söz” anlamında kullanıldığı belirtilir. Esmâî'den (ö. 216/831) rivâyetle onun bu sözcüğü asıl manası üzerine رَوَيْتُ عَلَى أَهْلِي أَرْوِي رِيَّانًا وَهُوَ رَاوٍ مِنْ قَوْمِ رِوَاةٍ، وَهُمْ الَّذِينَ يَأْتُونَهُمْ بِالْمَاءِ. “kavme su taşıyan kişi” olarak tanımlandığı aktarılır. İsm-i fâili “su getiren” anlamında رَاوٍ cemisi ise رِوَاةٌ olarak zikredilir. Rivâyet sözcüğünün “suya çok muhtaç kişileri ihtiyaç duydukları su ile kanasiya doyumak”

⁵ İbn Fâris, “Hakâ”, 2/92.

⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî, “Revâ”, *Tehzîbü'l-luğa*, thk. Muhammed 'Ivađ Mur'ib (Beyrût: İhyâu't-Turâsi'l-'Arabî 2001), 15/225.

manasından hareketle “bir konu/olay hakkında bilgiye ihtiyaç duyan muhataba, istediği malumatı dosdoğru ve tam olarak nakletmek” manasında kullanıldığı vurgulanır. Bu durumda haber getiren şahıs (râvi) susuzluk içerisindeki kişilerin kana kana içerek susuzluklarını giderecekleri suyu getiren kişiye benzetilir.⁷

Cevherî ise “رَوَيْتُ الْحَدِيثَ وَالشَّعْرَ رَوَايَةً فَأَنَا رَأَوِي الْمَاءِ وَالشَّعْرَ وَالْحَدِيثَ.” tanımıyla rivâyet sözcüğünün şiiir ve hadis naklini ifade için kullanıldığını, bunun yanı sıra asıl anlamını (su dağıtma) da koruduğunu belirtir.⁸

Klasik sözlüklerde yer aldığı gibi “su dağıtma” eylemini temel anlam olarak belirten rivâyet sözcüğünün “haber nakletme” yan anlamıyla da kullanıldığı görülmektedir.

1.3. Hikâye ve Rivâyet Arasındaki Anlamsal Farklar

Arapça klasik sözlüklerindeki hikâye ve rivâyet sözcüklerinin anlamlarından hareketle bu iki kelimenin haber/bilgi naklinde kullanılmasıyla ilgili iki hususun öne çıktığını görmekteyiz.

1. Susuz kişinin rahatlaması ancak istediği suyu kana kana içmesiyle sağlanabildiği gibi bir konu/olay hakkında haber alma zarureti ve beklentisi içerisindeki kişi de bu ihtiyacını ancak etraflıca ve dosdoğru bilgiyle giderebilir, zanna dayalı ve noksan malumatla yetinmesi düşünülemez. Bu nedenle rivâyet kelimesi haber/bilgi naklinin bazı kurallar eşliğinde yapıldığını ifade eder. Nitekim kaynağı belirtilerek haberin tam ve doğru bir şekilde aktarılması rivâyetin temel iki şarttır.⁹

Diğer taraftan حَكَأ fiili hemzenin (ي → ا) tahfifiyle حَكَى şeklini aldığı gibi “hikâye” de anlam itibarıyla nakledilen şey hakkında daha serbest ve esnek bir yapıya sahip olur. Verilen bilgi asıl habere çok yakın olabildiği gibi bunun yanı sıra yüzeysel de kalabilir.

2. Rivâyet ve hikâyenin ikisi de bilgi aktarma tarzıdır; rivâyet ço-

⁷ İbn Fâris, “Revâ”, 2/453.

⁸ Cevherî, “Revâ”, 6/2364; İbn Manzûr, “Revâ”, 14/348.

⁹ Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Musned eş-şâhih el-muhtaşar*, thk. Muhammed Fuad 'Abdulbâkî (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ts.), 1/4-5; Mehmet Efendioğlu, “Rivayet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/135-137.

ğunlukla yazılı ve basılı yapılırken hikâyede bu oran daha düşüktür.¹⁰ Bu nedenle sözlü anlatımla bağlantılı olarak lehçe kelimesi ¹¹اللُّغَةُ الْمَحْكِيَّةُ olarak aynı kökten türetilmiştir. Yine, benzer bir yaklaşımla Kâhire Arap Dil Akademisi kelimenin semantik gelişimi çerçevesinde ses kayıt cihazını (fonograf) الْحَاكِي “taklit eden” şeklinde adlandırmıştır.¹²

“Emîru’ş-şu‘arâ” unvanını taşıyan Mısırlı Ahmed Şevkî (ö. 1932) hikâye sözcüğünü “aktarılan şeyin taklidi/yankısı” olarak şiirinde tanımlar, bizzat kendisi olarak nitelemez.¹³

مَا يَنْشِبُهُ الْأَحْلَامَ مِنْ ذِكْرِكَ يَا جَارَةَ الْوَادِي طَرِبْتُ وَعَادَنِي
وَالذِّكْرِيَّاتُ صَدَى السِّنِينِ الْحَاكِي مَثَلْتُ فِي الذِّكْرَى هَوَاكَ وَفِي الْكَرْيِ
*Ey Vadinin Komşusu! Sevinçliyim hayallere benzeyen hatıran ziyaret etti beni.
Aşkını canlandırdım hatıradan, rüyadan, anılar tekrarlanan yılların yankısı sanki.*

2. Arap Lehçeleri ve Lügat Bilgisinin Aktarılmasında Hikâye ve Rivâyet Kavramları

Arap lehçe ve lügat bilgisine ait materyalin naklinde hikâye sözcüğü oldukça fazla kullanılmaktadır.

a. Ebû Alî el-Ğâlî (ö. 356/967) *el-Emâlî* adlı eserinde:

قَالَ-الْفَرَاءُ- وَسَمِعْتُ الْكِسَائِيَّ يَحْكِي عَنِ الْعَرَبِ: مُعْفَرٌ لِرِوَاغِدِ الْمَغَافِرِ.¹⁴

“Ferrâ (ö. 207/822): ‘Kisâi’nin Araplardan الْمَغَافِرِ kelimesinin müfredini (bir lehçe olarak) مُعْفَرٌ şeklinde naklettiğini işittim’ dedi.”

b. el-Ezherî (ö. 370/980) *Tehzîbü’l-luğa* adlı sözlüğünde:

¹⁰ Zekiye Antakyalıoğlu, *Roman Kuramına Giriş* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), 25.

¹¹ İbrahim Mustafa vd., “Ḥakâ”, *el-Mu‘cemu’l-vasîf*, (Kuveyt: Dâru’l-Da‘ve, 1989), 1/190.

¹² Aḥmed Muḥṭâr ‘Abdulḥamid Omer, “Fônoğrâf”, *Mu‘cemu’l-luğati’l-‘Arabîyyeti’l-mu‘âşıra* (Kâhire: ‘Alemlu’l-Kutub, 1429/2008), 3/1755.

¹³ Maḥmûd Edhem, *Fumûnu’l-tahrîrî’ş-şahâfi beyne’n-naẓariyye ve’l-tatbîk el-makâl eş-şahâfi* (b.y.: Mektebetu’l-Encelû Mıṣriyye, ts.), 287.

¹⁴ Ebû Alî İsmâil b. el-Kâsım b. Ayzûn el-Ğâlî el-Bağdâdî, *el-Emâlî*, nşr. Muhammed ‘Abdulcevâd el-Esmâî (Kâhire: Dâru’l-Kutubi’l-Mısrîyye, 1926), 2/34.

قَالَ -أَيُّ أَبُو عُبَيْدٍ-: وَسَمِعْتُ الْفَرَّاءَ يَحْكِي عَنِ الْعَرَبِ أَنَّهَا تَقُولُ لِصَاحِبِ اللَّؤْلُؤِ: لَأَاءِ، بَوْرُنَ لَعَاءِ، وَكَرِهَ.¹⁵
قَوْلُ النَّاسِ: لَأَالٌ

“Ebû ‘Ubeyd (ö. 224/838): ‘Ferrâ’nın Araplardan, inci sahibine لعاء vezninde لَأَاء dediklerini ve insanların لَأَال sözcüğünü nahoş bulduklarını, naklettiğini işittim’ dedi.”

c. Hattâbî (ö. 388/998) *Garibu’l-hadîs* adlı kitabında:

وَسَمِعْتُ مَنْ يُوتِقُ بَعْلِمَهُ يَحْكِي عَنِ الْعَرَبِ: هَيْمَنَ الطَّائِرِ، إِذَا رُفِرَ عَلَى وَكَرِهَ شَفَقًا عَلَى فِرَاحِهِ.¹⁶

“Araplardan ilmüne güvenilen bir kişiden هَيْمَنَ الطَّائِرِ ibaresini ‘kuşun yuvasında yavrularına şefkatle kanat çırpması’ olarak naklettiğini işittim, dedi.”

Örneklerde olduğu gibi hikâye sözcüğünün lehçe ve lügat bilgisi naklinde yaygın kullanımına karşılık rivâyet kelimesinin bu alanda oldukça az telaffuz edildiği ve sıhhati çok güçlü bir veri veya râvi unsuru olmaksızın kullanılmadığı görülür. Nitekim el-Ezherî bu manada rivâyete sözlüğünde yer verir. Örneğin;

أَبُو عُبَيْدٍ عَنِ الْأَصْمَعِيِّ: الْمُنْقَرُ وَجَمْعُهَا مَنَاقِرٌ، وَهِيَ أَبَاٌ صَغَارٌ صَبَقَةَ الرُّؤُوسِ تَكُونُ فِي نَحْفَةِ صُلْبَةٍ لِئَلَّا تَهَشَّمَ.
. قُلْتُ: وَالْقِيَّاسُ مُنْقَرٌ كَمَا قَالَ اللَّيْثُ، وَالْأَصْمَعِيُّ لَا يَرُوي عَنِ الْعَرَبِ إِلَّا مَا سَمِعَهُ وَأَتَقَنَهُ.

“Ebû ‘Ubeyd, Aşmaî’den (ö. 216/831) nakille الْمُنْقَرُ kelimesinin çoğulunun مَنَاقِرٌ olduğunu bildirir. مَنَاقِرٌ, parçalanmaması için sert toprağa kurulan ağz kısmı dar küçük kuyulardır. Ezherî: Leys’in (ö. 175/791) dediği gibi kıyasen مُنْقَرٌ dedim. Ancak Aşmaî, Araplardan duymadığı ve çok emin olmadığı hiçbir şeyi rivâyet etmez/aktarmaz.”¹⁷

¹⁵ Ezherî, *Tehzîbü’l-luğa*, 15/309.

¹⁶ Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el- Hattâbî el-Bustî, *Garibu’l-hadîs*, thk. ‘Abdulkerim el-Ğurbâvî (Dimeşk: Dâru’l-Fikr, 1982), 2/92.

¹⁷ Ezherî, “Ebvâbu’l-kâf ve’r-râ”, 9/93.

3. Arap Dilinde Rivâyet Sıygaları

İbn Fâris (ö. 395/1004) *eş-Şâhibî fi fıkhi'l-luğa* adlı eserinde dilin, doğruluk ve eminlik vasıflarına haiz güvenilir râvilerden semâî olarak elde edileceğini ve bu çerçevede Arapça öğreniminin ya anne-baba veya çevreden süre gelen tekrarlarla ya da güvenilir râviler vasıtasıyla zaman içerisinde gerçekleşeceğini belirtir.¹⁸ Bu itibarla bilginin doğruluğu açısından nasıl elde edilip nakledildiğini belirleyen edâ ve rivâyet sıygaları/isnad lafızlarıyla râvilerin haber nakli hayli önem taşır. Bu sıygalar a. قَالَ لِي فُلَانٌ b. أَمَلَى عَلَيَّ فُلَانٌ c. سَمِعْتُ فُلَانًا d. حَدَّثَنِي فُلَانٌ وَحَدَّثَنَا. e. أَخْبَرَنِي فُلَانٌ وَأَخْبَرَنَا فُلَانٌ f. قَالَ لِي فُلَانٌ g. قَالَ فُلَانٌ وَ زَعَمَ فُلَانٌ h. قَالَ فُلَانٌ وَ زَعَمَ فُلَانٌ şeklinde sıralanır. Şiir rivâyetleri ise öncelikle اُنْشَدْنَا ve اُنْشَدَنِي sıygalarıyla yapılmakla beraber bunun yanı sıra kısmen حَدَّثْنَا، حَدَّثَنِي ve benzerlerinin de nakillerde kullanıldığı görülür.¹⁹

Ramhürmüzî (ö. 360/971) nakledilen haberin kendi sıhhatini belirleyen edâ ve rivâyet sıygalarıyla aktarımının gerekliliğini vurgular ve bazı fukahânın sıygaları eksik hadislerle hüküm vermeyi vacip görmediğini belirtir. Ayrıca lafızlarının, haberin bizzat râvinin kendisinden alındığını ifade edecek sıygalarla yapılması, muhtemelen üçüncü şahıslardan nakledildiği izlenimi vermesinin önüne geçilmesine dikkat çeker.²⁰

Zebîdî (ö. 1205/1791) ise eğitime esas bilgilerin yeni kuşaklara naklinin (rivâyet) ve bu suretle gerçekleşecek eğitimin, samimiyet içerisinde ve sırf ilim yayma arzusuyla gerçekleştirilmesini, bu çerçevede bilginin gerekli araştırmalar yapılarak doğru ve öz bir şekilde, öğrenenlerin durumlarını da dikkate alarak aktarılması gereğini ifade eder. Bunun yanı sıra ihtiyarlık ve unutkanlık suretiyle yanlış bilgi aktarımının önüne geçilmesi gayesiyle râvilerin bir sınava tabi tutulmasının zaruretine

¹⁸ Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *eş-Şâhibî fi fıkhi'l-luğa ve mesâilühâ ve sünenihâ-'Arab fi kelâmihâ*, thk. Muhammed Ali Bidon (b.y.: y.y., 1418/1997), 34.

¹⁹ Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, 1/31; Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luğa*, thk. Fuad Ali Mansûr (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1998)1/113-124; Mustafâ Sâdık b. 'Abdirrezzâk b. Saîd b. Ahmed b. 'Abdilkâdir er-Râfî, *Târîhu âdâbi'l-'Arab* (b.y.: Dâru'l-Küttâbi'l-'Arabî, ts.), 1/207.

²⁰ Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. 'Abdirrahmân b. Hallâd er-Râmhürmüzî el-Fârisî, *el-Muhaddisü'l-fâşil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, thk. Muhammed Muhibbuddin Ebû Zeyd (b.y.: Dâru'l-Zehâir, 2016), 470.

değindir.²¹ Bu yaklaşımların tamamı haber/bilgi naklinde güvenlik sağlama adına yapılır.

4. Arap Şiirinin Aktarılmasında Rivâyet ve Hikâye Kavramları

Hicrî II. ve III. asırlarda, Abbasîler döneminde edebî, filolojik ve dinî maksatların zorlamasıyla İslâm'dan önce ve İslâm'ın ilk dönemlerinde inşâd edilen Arap şiirleri bedevî Arapların ağzından dil bilgileri tarafından rivâyet edilmiştir.²² Bu nedenle rivâyet sözcüğüyle şiir arasında çok kuvvetli bir bağ bulunur. Öyle ki Hammâd er-Râviye (ö. 155/772) örneğinde olduğu gibi çok şiir nakledenler râviye (رَافِيَةٌ) olarak isimlendirilir.²³

Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî de *Kitâbu'l-'ayn* adlı sözlüğünde rivâyet sözcüğünün şiir ve hadis naklinde kullanıldığını, "رَجُلٌ رَافِيَةٌ" teriminin ise "çok nakil yapan kişi" anlamına geldiğini belirtir. Yine bu kökten er-revî²⁴ (الرَّوِيُّ) sözcüğünü (هُمَا تَانِ فَصِيدَتَانِ عَلَى رَوْيٍّ وَاحِدٍ. (Bu iki kasidenin son harfleri aynıdır.) örneğiyle "şiir kafiyesinde asıl son harf" olarak tanımlar.²⁵ Ahmed Şevki'nin yukarıdaki beytinde de revî "ذِكْرًا-الْحَاكِي" kelimelerinde görüldüğü gibi kâf harfidir. Ayrıca, kasideler revî harflerine göre lâmiyye, mîmiyye, nûniyye olarak adlandırılır.²⁶

Ebû Ali el-Kâlî (ö. 356/967) dil ve edebiyatla ilgili *el-Emâlî* adlı eserinde en-Nâbiğa ez-Zübyânî'den (ö. 604 [?]) bir şiir rivâyetine şöyle yer verir:²⁷

وَرَوَى بَيْتُ التَّابِعَةِ عَلَى وَجْهَيْنِ سَرَتْ عَلَيْهِ مِنَ الْجَوَازِ سَارِيَةٌ... تُرْجِي الشَّمَالَ عَلَيْهِ جَمَادَ الْبَرْدِ وَ: أَسْرَتْ

²¹ Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, thk. Heyet (Kuveyt: Dâru'l-Hidâye, ts.), 1/31.

²² Zâkir Kâdirî Ugan, "Gayr-ı Dinî Rivayetler", sad. Musa Alak, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 4 (2001), 281.

²³ Ebû Saîd Neşvân b. Saîd el-Himyerî el-Yemenî, *Şemsu'l-'ulûm ve devâ'u kelâmî'l-'Arab mine'l-kulûm*, nşr. Hüseyin b. Abdullah el-'Amrî vd. (Dimeşk - Beyrût: Dâru'l-Fikr - Dâru'l-Fikri'l-Mu'âşır, 1420/1999) 4/2675; Hayru'd-Dîn b. Maḥmûd b. Muhammed b. 'Ali b. Fâris, ez-Ziriklî ed-Dimeşkî, *el-A'lâm* (Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 2002) 2/271.

²⁴ Şiirin bir beytinin son harfine revî (yarım uyak) denir.

²⁵ Ferâhîdî, "Revâ", 8/313.

²⁶ Ahmed b. İbrâhîm b. Mustafâ es-Seyyid el-Hâşimî, *Mizânü'z-zeheb fi sunâti ş'i'ri'l-'Arab*, thk. Husnî Yûsuf (Kâhire: Mektebetu'l-Âdab, 1418/1997), 109.

²⁷ Ebû Ali el-Kâlî, *el-Emâlî*, 1/12.

“Nâbiğa'nın beyti iki vecihle rivâyet edilir: “*İki burcundan gece yağmur bulutu geldi. Karayel/soğuk kuzey rüzgârı ona kaskatı dolu sevk ediyordu.*” Beyit سَرَتْ ve أُسْرَتْ fiilleriyle farklı iki şekilde nakledilmektedir.”

es-Sekkâkî (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-'ulûm* adlı eserinde Ferâhîdî'nin farklı rivâyetle dile getirdiği bir şiire şöyle değinir:²⁸

وَشَاهَدَهُ فِي الْقَصْرِ قَوْلُهُ: فَرَمْنَا الْقِصَاصَ وَكَانَ الْقِصَاصُ ... عَدْلًا وَحَقًّا عَلَى الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِ الْخَلِيلِ يَرُوي الْبَيْتَ:
فَكَانَ الْقِصَاصُ..

“*Biz de kısas istedik. Çünkü kısas Müslümanlar arasında adalet ve haktır.*” Halîl b. Ahmed dışındakiler bu beyti “فَكَانَ الْقِصَاصُ” şeklinde nakleder.

Örneklerde de görüldüğü gibi Araplar daha esnek yapıdaki hikâye sözcüğü yerine şiir naklinde kurallı aktarımı ifade eden rivâyet sözcüğünü tercih eder. Nitekim şiir rivâyetinde veznin muhafazasıyla naklinin yanı sıra isnadının da zikredilmesi gereklidir. Bu itibarla şiir nakilleri ri أَنَشَدْنَا فَلَانَ ve أَنَشَدْنَا عَنْ فَلَانَ rivâyet sıygaları/isnad lafızlarıyla gerçekleşir.²⁹ Zeccâcî (ö. 337/949) de *el-Emâlî* adlı eserinde bir şiiri şöyle nakleder:

٣٠. أَنَشَدْنَا نَفْطُوَيْهِ قَالَ أَنَشَدْنَا أَحْمَدَ بْنَ يَحْيَى : وَمَا فِي الْأَرْضِ أَشَقَى مِنْ مُجِبٍ وَإِنْ وَجَدَ الْهَوَى حَلْوَ الْمَذَاقِ

“Niftaveyh, kendilerine Ahmed b. Yahyâ ‘Dünyada hiç kimse âşıktan daha bahtsız olamaz, aşkın tadını almış olsa bile’ şiirini rivâyet etti, diye bize bildirdi.”

5. Arapça Dilbilgisi Aktarımında Hikâye ve Rivâyet Kavramları

Sarf ve nahiv bilgisiyle lügat malumatının iç içe girmesi nedeniyle her ikisinin nakli de büyük oranda hikâye terimiyle ifade edilir.

İbn Sîde (ö. 458/1066) *el-Muhaşşaş* adlı eserinde sarfla ilgili bir mev-

²⁸ Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Ali el-Hârizmî es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, thk. Na'im Zenzür (Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1407/1987), 561.

²⁹ Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, 1/31, 90.

³⁰ Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî, *el-Emâlî*, thk. 'Abdusselâm Hârûn (Beyrût: Dâru'l-Cil, 1987), 44.

zu olarak عَنْكِبُوتُ kelimesinin ħumâsî mi ya da tâ'sı zâid olarak rubâî mi asıllı olduğu sorusunu cevaplar. Şöyle der:

”وَسَيَبُوهُ يَحْكِي عَنِ الْعَرَبِ أَنَّهُمْ لَا يُكْسِرُونَ شَيْئًا مِنْ بَنَاتِ الْخَمْسَةِ إِلَّا مُسْتَكْرِهِينَ. يَعْنِي بِقَوْلِهِ مُسْتَكْرِهِينَ أَنَّهُمْ لَا يُكْسِرُونَهُ إِلَّا أَنْ يُقَالَ لَهُمْ كَسْرُهُ، فَلَمَّا كَانَتْ عَنَّا كِبُ سَمَّحَةَ فِي كَلَامِهِمْ يُكْسِرُونَهَا مِنْ غَيْرِ أَنْ يُسَامُوا بِكْسَرِهَا -عَلَى مَا حَكَاهُ أَبُو زَيْدٍ- يَجِدُهُ سَيَبُوهُ دَلِيلًا عَلَى زِيَادَةِ التَّاءِ.“³¹

“Sibeveyhi, Araplardan ‘kerih görmeleri hariç beş harfli kelimeleri kesralamadıklarını’ nakleder. Kerih görmelerinden kastedilen; onlara (zaruret nedeniyle) kesralayın denilmedikçe kesralamayacaklarıdır. Bununla beraber عَنَّا كِبُ kelimesini onların dillerine ağırlık oluşturmadığı hâlde kesralarlar. -Ebû Zeyd’in (ö. 215/830) aktardığına göre-Sibeveyhi bu durumu tâ'nın zâid olduğunun delili kabul eder.”

Bunun yanı sıra cümle şeklinde yapılan bazı nakillerde de rivâyet sözcüğünü görmekteyiz. Nitekim Müberred (ö. 286/900) bir naklinde rivâyet kelimesine şöyle yer verir:

وَكَانَ أَبُو زَيْدٍ يَرَوِي عَنِ الْعَرَبِ أَنَّهَا تَقُولُ: سُبْحَانَ مَا سَبَّحَ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ، فَعَلَى هَذَا أَجْرُنَا.³²

“Ebû Zeyd, Araplardan, onların ‘Gök gürültüsünün hamdiyle tesbih ettiği (Allah) çok yücedir.’ dediklerini rivâyet ederdi. Buna binaen biz de bu kullanımı câiz görürdük.”

Nakledilen metinde aslen âkiller için ism-i mevşûl olarak مَنْ gelmesi gereken yerde sıfatlar için kullanılan مَا'nın bulunma nedeni açığa kavuşturulur. Arapların mevsûf yerine مَرَّرْتُ بِالْعَاقِلِ، جَاءَنِي الظَّرِيفُ. örneklerinde olduğu gibi sadece onun sıfatını kullandıkları belirtilir.

Bu açıklamaların dışında nahiv özelinde hikâye sözcüğünün öne çıkan bir anlamı daha vardır. Nahivde mahkî ıstılahı; herhangi bir değişikliğe uğratılmadan, âmillerin tesirine girmeden lafzın olduğu gibi aktarılmasını ifade eder. Mahkî söz, hikâye sözcüğünün ifade ettiği iki

³¹ Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâil b. Side ed-Darîr el-Mursî, *el-Muħaşşas*, thk. Halil İbrahim Cefâl (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1417/1996), 2/317.

³² Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. 'Abdilekber b. 'Umeyr el-Müberred, el-Ezdî es-Sumâli, *el-Mukteḍab*, thk. 'Abdulhâlık 'Uḍayme (Beyrût: Âlemu'l-Kutub, 2010) 4/185.

³⁹ رأيتُ زَيْدَيْنِ. (iki Zeyd'i gördüm.) cümlesi iki yerde yazılı olduğunda gibi tesniye edilmeden aktarılması gerektiğini beyan eder.⁴⁰

6. Dinî İlimlerde Hikâye ve Rivâyet Kavramları

İslâm dininde rivâyet, ilmî usullere göre işlenmiş ve tekâmül etmiştir. Bu bağlamda dinî ilimler adı verilen hadis, fıkıh, tefsir gibi ilim dallarının rivâyet hakkında ayrı sistemleri ve metotları gelişmiştir.⁴¹ Rivâyet ve hikâye kavramlarının dinî ilimlerde nasıl yer aldığına göz atmamız yerinde olacaktır.

6.1. Hadis İlminde Hikâye ve Rivâyet Kavramları

Rivâyet kelimesi cahiliye devrinde şiir naklini ifade ederken İslâmiyet'le birlikte hadis ve sünnetin nakli için de ıstılah olarak kullanılır olmuştur.⁴² Terim olarak râvi ise “hadisi ilk defa söyleyene nispet ederek rivâyet eden”, bazen de “hadis hakkında bilgisi olsun veya olmasın onu senediyle rivâyet eden” şeklinde müsnidin karşılığı olmuştur.⁴³ Bunun yanı sıra hikâye sözcüğünün ıstılah olarak hadis ilminde yer almadığı sadece sözlük anlamıyla kullanıldığı görülmektedir. Örnek:

عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا قَالَتْ: حَكَيْتُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَجُلًا فَقَالَ: «مَا يَسْرِي أُنِّي حَكَيْتُ رَجُلًا وَأَنْ لِي كَذَا وَكَذَا».⁴⁴

³⁹ Bu beyit el-Meydânî'nin (ö. 518/1124) *Mecma'u'l-emsâl* adlı eserinde «أَحَقُّ ... أَرْكَضُوهَا ثُمَّ أَعْيَرُوا خَيْلَكُمْ ثُمَّ أَرْكَضُوهَا» şeklinde geçer. *Lisânu'l-'Arab*'da ise “أعبروها” manası şöyle açıklanır: «أَيُّ حَسْرَتِهَا يَتَزَيَّدُهَا، مِنْ عَارٍ يَعْبُرُ، إِذَا ذَهَبَ وَجَاءَ»

Bu açıklamada “أعبروها” lafzıyla bir atın –formda/ tempolu bir koşu atı olması için- sürekli koşturulup zayıflatılması gerektiği ifade edilmektedir. Nitekim عَارٍ → يَعْبُرُ sülâsî kökünden türeyen gidip-gelme, gezinti yapma eylemi ifade etmek üzere kullanılan bir fiildir. Bu itibarla beytin anlamı: Atlarınızı koşturarak zayıflatın daha sonra ise onları yarışa sürün (أَعْيَرُوا خَيْلَكُمْ ثُمَّ أَرْكَضُوهَا). Çünkü yarışa girmeyi en çok hak eden (yağlarından kurtularak zayıflamış) antrenmanlı/formda olan attır (أَحَقُّ النَّخِيلَ بِالرَّكْضِ الْمَعَارِ). İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 4/625; Ebu'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el-Meydânî en-Nisâbü'rî, *Mecma'u'l-emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddin b. Abdilhamîd (Beyrût: Dâru'l-Ma'rîfe, ts.), 1/203.

⁴⁰ Müberred, *Mukteḍab*, 4/12.

⁴¹ Zâkir Kâdirî Ugan, “Dinî Rivayetler”, sad. Mustafa Karataş, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 4 (2001), 214-215.

⁴² Efendioğlu, “Rivayer”, 35/135.

⁴³ Mehmet Efendioğlu, “Râvi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/472.

⁴⁴ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünenü Ebi Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddin 'Abdulhamîd (Beyrût: el-Mektebetu'l-Mısıryye, ts.), “el-Edeb”, 4/269

“Hz. Âişe (r.a.) şöyle demiştir: Hz. Peygamber’e (s.a.v.) bir adamı taklit ettim. O da: ‘Bana dünyaları versen de bir adamı taklit etmen beni memnun etmez.’ dedi.”

Yukarıdaki hadiste hikâye sözlük anlamında kullanılmıştır. Nitekim *حَكَيْتُ رَجُلًا* cümlesi “O adamın yaptığının aynısını yaptım/onu taklit ettim.” demektir. Taklit anlamında *حَكَأَ* fiili mücerred kullanılmakla birlikte nahş bir anlam ifade ettiğinde daha ziyade *حَكَأَ* şeklinde mezîd kullanılır.⁴⁵ Öyle ki total veya başı eğik yürümek gibi kişilerde yer eden özellikleri, onlarla alay etmek ve kusurlarını ortaya koymayı amaç edinen ve gıybet olarak nitelenecek yasaklanan taklit etmeye de *الْمُحَاكَاةُ* denilir.⁴⁶

Gıybet gibi çirkin olayların dışında kalan veya bir fayda sağlamak amacıyla yapılan taklitler *حَكَى* fiiliyle ifade edilir. Nitekim Abdullah b. Mes‘ûd’un (ö. 32/652-53) rivâyet ettiği bir hadiste bu gözükmektedir:

كَأَنِّي أَنْظُرُ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَحْكِي نَبِيًّا مِنَ الْأَنْبِيَاءِ، ضَرَبَهُ قَوْمُهُ فَأَدَمَوْهُ، وَهُوَ يَمْسَحُ الدَّمَ عَنْ وَجْهِهِ وَيَقُولُ: «اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِقَوْمِي فَإِنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ».⁴⁷

“Hz. Peygamber’e (s.a.v.) bakıyordum. Peygamberlerden birini canlandırıyor; ‘Kavmi ona vurmuş ve onu yara bere içerisinde bırakmıştı.’ O da yüzündeki kanı siliyor ve ‘Allah’ım kavmimi bağışla, onlar bilmiyorlar.’ diyordu.”

Burada kullanılan *يَحْكِي* fiili, olayın Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından hikâye edilmesi/anlatılması değil taklit edilmesi/canlandırılması anlamı vermektedir. Aksi takdirde sadece birisinden haber nakli için. *حَكَيْتُ عَنْهُ*

(No. 4875); Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Şâkir vd. (Mısır: Matba'atu Muştafâ el-Bâbi el-Halebî, 1975), “Sıfatu'l-Kıyâmeti ve'l-Rekâik ve'l-Vera”, 4/660 (No. 2502).

⁴⁵ Ebu's-Seâdât Mecduddin el-Mubârek b. Esiruddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *en-Nihâye fi ğaribi'l-ĥadis ve'l-eşer*, thk. Tâhiru'z-Zâvî-Maĥmûd eĥ-Ĥanâhî (Beyrût: el-Mektebetu'l-İlmiyye, 1979), 2/274.

⁴⁶ Ebu'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm el-Mubârekpürî, *Tuĥfetü'l-ahvezi şerĥu câmi'i't-Tirmizi* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.) 7/176.

⁴⁷ Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahih*, nşr. Muhammed Zuheyr en-Nâsir (Beyrût: Dâru Ĥavĥu'n-Necât, 1422/2001), “Eĥâdisu'l-Enbiyâ”, 54 (No. 3477); Müslim b. Haccâc, *el-Câmi'u's-sahih*, “Kitâbü'l-cihâd ve's-siyer”, 105.

الكَلَامِ حِكَايَةً şeklinde harf-i cerle birlikte kullanılması gerekirdi.⁴⁸ Zira Hz. Peygamber (s.a.v) bulunduğu ortamdaki kişilere olayı bizzat kendisi eylemleriyle anlatmış, temsilen yüzündeki kanı silmiş ve bir peygamberi canlandırarak onun söylediklerini hazır bulunan topluluğa hitaben onun dilinden kendisi nakletmiştir.

Hikâye sözcüğünden farklı olarak rivâyet (الرِّوَايَةُ) kavramı ise belli şartlar dâhilinde nakli gerçekleşen hadisin bu durumunu ifade etmek üzere hadis ilminde ıstılah olarak kullanılır. Bununla birlikte râvinin hadisi hangi yöntemle aldığını belirtmesi rivâyetin sıhhat ve güvenilirliği bakımından büyük önem taşıyan bir husustur. Bu nedenle hadisler büyük ölçüde rivâyetin yanı sıra سَمِعْتُ عَنْ / نَبَأْنَا / أُنْبَأْنَا / أَخْبَرْنَا / حَدَّثْنَا ve benzer rivâyet sırgaları/isnad lafızlarıyla birlikte nakledilir. Bizzat hocadan dinlenerek öğrenilen hadislerin bir başkasına rivâyeti sırasında en çok “haddesenâ” (Bize bizzat kendisi aktardı.) lafzının kullanıldığı görülür.⁴⁹ Örneğin;

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ بَهْرَامِ الدَّارِمِيُّ ، حَدَّثَنَا مَرْوَانُ يَعْنِي ابْنَ مُحَمَّدِ الدَّمَشَقِيِّ ، حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ ، عَنْ رَبِيعَةَ بْنِ زَيْدٍ ، عَنْ أَبِي إِدْرِيسَ الْخَوْلَانِيِّ ، عَنْ أَبِي ذَرٍّ ، عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ، فِيمَا رَوَى عَنْ اللَّهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى أَنَّهُ قَالَ : يَا عِبَادِيَ إِنِّي حَرَّمْتُ الظُّلْمَ عَلَى نَفْسِي ،.....⁵⁰

“Bize Abdullah b. Abdirrahman b. Behrâm ed-Dârimî kendisi rivâyet etti. (Dedi ki): Bize Mervân yâni İbni Muhammed ed-Dımeşkî bildirdi. (Dedi ki): Bize Saîd b. ‘Abdil-Aziz, Rabî’a b. Yezid’den, o da Ebû İdris el-Havlânî’den, o da Ebû Zer’den, o da Nebî’den (ş.a.v.) naklen Allah Tebâreke ve Teâlâ’dan rivâyet ettikleri meyânında şunu kendisi rivâyet etti: “(Allah) buyurdu ki: Ey kullarım! Ben zulmü kendime haram kıldım...”

Söz konusu isnad lafızları şiir ve hadisin her ikisinde de olmasına rağmen tamamen birbirleriyle örtüşmez, her ikisinin benzer yönleri ol-

⁴⁸ Cevherî, *es-Şihâh*, “Hakâ”, 6/2317.

⁴⁹ Muhammed b. Muhammed Ebû Şuhbe, *el-Vasît fi ‘ulûmi ve muştalahi’l-ğadis* (Beyrût: Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, ts.), 39; Mücteba Uğur, “Edâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/388-389; Ebu’l-Abbâs Zeynüddin Ahmed b. Ahmed b. ‘Abdillatif eş-Şercî ez-Zebîdî, *Salih-i Buhârî muhtasarı tecrid-i sarih tercemesi ve şerhi*, çev. Babanzâde Ahmed Naim (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1982), 1/399-405.

⁵⁰ Müslim b. el-Haccâc, “el-Birru ve’ş-Şalâtu ve’l-Âdâbu”, 2577.

duğu gibi birbirinden ayrılan tarafları da vardır. İsnad, çoğunlukla şiir rivâyetinde *أَنْشَدَنَا*, hadis naklinde ise *حَدَّثَنَا* lafızlarıyla bildirilir. Bunun yanı sıra *أَخْبَرَنَا* her ikisinde de kullanılır.⁵¹

6.2. Fıkıh İlminde Hikâye ve Rivâyet Kavramları

İslâmî ilimlerde rivâyet çoğu zaman hadisle özdeşleştirilse de zamanla kullanım alanı genişleyerek diğer ilim dallarında olduğu gibi fıkıh ilmi için de vazgeçilmez bir unsur olmuştur. Bu alanda rivâyet, sözlük anlamına uygun olarak, Hz. Peygamber'in sözlerinin naklini ifade ederken aynı zamanda sahabe, tabiün, mezhep imamı ve diğer müçtehitlerin hem sözlerinin nakli hem de fıkhi görüşleri anlamında kullanılmıştır.⁵² Bununla birlikte isnadı zayıf veya genel kabule aykırı aktarımlarda rivâyetin yerini daha ziyade hikâye kavramı almıştır. Sırasıyla Hanefî, Mâlikî, Şâfi'î ve Hanbelî fakihlerinin eserinde bu kavramlara bakmamız yerinde olacaktır. Bu bağlamda konunun açıklığa kavuşması açısından Hanefî fakihi Serahsî'nin (ö. 483/1090 [?]) *el-Mebsût*, Mâlikî fakihi el-Hattâb er-Ruaynî'nin (ö. 954/1547) *Mevâhibü'l-celîl li-şerhi Muhtaşarı Halîl*, Şâfi'î fakihi el-Mâverdî'nin (ö. 450/1058) *el-Hâvi'l-kebîr* ve Hanbelî fakihi İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223) *el-Muğnî* adlı eserlerinden örnekler vermek istiyoruz.

a. *el-Mebsût*

1. Zayıf görüş/haber naklinde hikâye lafzı kullanılmıştır:

وَاللَّيْئَةُ مَعْرِفَةٌ بِالْقَلْبِ أَيْ صَلَاةٌ يُصَلِّي وَحِكْمَةٌ عَنِ الشَّافِعِيِّ - رَحِمَهُ اللَّهُ - أَنَّهُ قَالَ مَعَ هَذَا: فِي الْفَرَائِضِ يُحْتَاجُ إِلَى نِيَّةِ الْفَرَضِ. وَهَذَا بَعِيدٌ.

“Niyet, hangi namaz kılınırsa kılınırsın kalbin o namazı kastetmesidir. Şâfi'î'den nakledildiğine göre -Allah ona rahmet etsin- o, buna ek olarak ‘farz namazlarda, farza niyetin gerekli olduğunu’ söylemiştir. Ancak bu iddiası isabetli değildir.”⁵³

⁵¹ Zebidî, *Tâcu'l-'arûs*, 1/90.

⁵² Şevket Pekdemir, “Fakihlere Göre Rivayetin Kapsamı ve İslam Hukukuna Etkileri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (Nisan 2018), 166-167.

⁵³ Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrût:

2. Genel kabule muhalif, üzerinde ittifak edilmeyen haber nakillerinde hem hikâye hem de rivâyet lafızları kullanılmıştır:

وَحِكْيِي عَنْ زُفَرٍ - رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى - أَنَّهُ قَالَ إِذَا تَزَوَّجَهَا عَلَى أَلْفِ دِرْهَمٍ بَعَيْنَهَا فَعَبَّضْتَهَا ثُمَّ وَهَيْتَهَا مِنْهُ ثُمَّ طَلَّقَهَا قَبْلَ الدُّخُولِ بِهَا لَمْ يَرْجِعْ عَلَيْهَا بِشَيْءٍ.

“Züfer b. Hüzeyl’den (ö. 158/775) -Allah Teâlâ rahmet etsin- nakledildiğine göre ‘Bir erkek bin dirhem mehir karşılığında bir kadınla evlense, kadın bu parayı teslim aldıktan sonra adama hibe etse ancak o kişi de birleşme gerçekleşmeden kadını boşasa, kadına mehirden bir şey verilmez.’”⁵⁴

قَالَ (وَإِنْ أَصَابَتْ النَّجَاسَةُ النُّحْفَ، أَوْ التَّعَلَّ فَمَا دَامَ رَطْبًا لَا يَطْهُرُ إِلَّا بِالْغُسْلِ)؛ لِأَنَّ الْمَسْحَ بِالْأَرْضِ لَا يُزِيلُهُ إِلَّا فِي رَوَايَةٍ عَنْ أَبِي يُوسُفَ - رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى -

“Ayakkabı veya terliğe necaset bulaşırsa nemli/sıvı ise yıkamadıkça temiz olmaz, denilmiştir. Çünkü ayakkabı veya terliğin yere sürülmesi necasetin giderilmesi için yeterli olmaz. Ancak Ebû Yusuf’tan -Allah ona rahmet etsin- gelen bir rivâyette bunun yeterli olduğu zikredilmiştir.”⁵⁵

3. Senedi zikredilmemiş⁵⁶ hadis naklinde rivâyet lafzı kullanılmıştır:

قَالَ (وَكَيْفِيَّةُ الْوُضُوءِ أَنْ يَبْدَأَ فَيَغْسِلَ يَدَيْهِ ثَلَاثًا) لِمَا رُوِيَ عَنِ النَّبِيِّ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ - أَنَّهُ قَالَ: «إِذَا اسْتَيْقَظَ أَحَدُكُمْ مِنْ مَنَامِهِ، فَلَا يَغْمِسْ يَدَهُ فِي الْإِنَاءِ حَتَّى يَغْسِلَهَا ثَلَاثًا، فَإِنَّهُ لَا يَدْرِي أَيْنَ بَاتَتْ يَدُهُ».

“Abdestin keyfiyeti ellerini üç defa yıkamakla başlamaktır. Çünkü Peygamber’den (s.a.v.) ‘Sizden biriniz uykudan uyandıığında elini üç defa yıkamadan kaba sokmasın. Çünkü elinin nerede gecelediğini bilmez.’ dediği nakledilmiştir.”⁵⁷

4. Eserlerin ortak adı olarak *Zâhirü’r-rivâye* terkibi kullanılmıştır.

Dâru’l-Ma’rife, 1414/1993), 1/10.

⁵⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/65.

⁵⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/82.

⁵⁶ Hadis senedi için bk. Müslim b. el-Haccâc, “Kitâbu’t-Tahâre”, 278.

⁵⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/5.

Hanefîler, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) tarafından kaleme alınan ve Hanefî mezhebinin kuruluş dönemi temel görüşlerini ihtiva eden eserlerin ortak adını *Zâhirü'r-rivâye* şeklinde isimlendirmişlerdir.⁵⁸

فَأَمَّا سُورُ الْفَرَسِ طَاهِرٌ فِي ظَاهِرِ الرِّوَايَةِ

“*Zâhirü'r-rivâye*'de atın su artığı necis değildir.”⁵⁹

b. *el-Hâvi'l-kebir*

1. Genel kabule muhalif, üzerinde ittifak edilmeyen haber naklinde hikâye lafzı kullanılmıştır:

إِخْرَاجُ الرِّكَاءِ لَا يَصِحُّ إِلَّا بِنِيَّةٍ، فَإِنْ أَخْرَجَهَا بِغَيْرِ نِيَّةٍ لَمْ يُحْزَمِ، وَبِهِ قَالَ كَأَفَّةَ الْعُلَمَاءِ إِلَّا مَا حُكِيَ عَنِ الْأَوْزَاعِيِّ :
أَنَّ إِخْرَاجَهَا لَا يَفْتَقِرُ إِلَى نِيَّةٍ.

“Zekât, sadece ona niyet edilerek verildiğinde geçerlidir. Niyet etmeksizin verildiğinde (zekât olarak) geçerli olmaz. Bütün ulema bu fikirdedir. Ancak el-Evzâî'den (ö. 157/774) zekâtın kabulünün niyete bağlı olmadığı nakledilir.”⁶⁰

2. Senedi zikredilmemiş görüş/haber naklinde rivâyet lafzı kullanılmıştır:

وَهَذِهِ رِوَايَةٌ زَفَرَ عَنْهُ، وَقَدْ رَوَى الطَّحَاوِيُّ عَنْهُ مِثْلَ مَذْهَبِ الشَّافِعِيِّ

“Bu, Züfer b. Hüzeyl'in ondan (Ebû Hanîfe) rivâyetidir. Tahâvî (ö. 321/933) ise Şâfi'î mezhebinin görüşü doğrultusunda ondan nakilde bulunmuştur.”⁶¹

c. *el-Muğni*

⁵⁸ Bk. Eyyüp Said Kaya, “Zâhirü'r-rivâye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/101.

⁵⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/50.

⁶⁰ Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Mu'avvağ -'Âdil Ahmed 'Abdülcücûd (Beyrût: Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, 1419/1999), 3/178.

⁶¹ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebir*, 1/267.

1. Senedi zikredilmeyen haber naklinde rivâyet lafzı kullanılmıştır:

وَاخْتَلَفَتِ الرَّوَايَةُ عَنْ أَحْمَدَ فِي الْخُرْزِ بِشَعْرِ الْخَنْزِيرِ، فُرُوِي عَنْهُ كَرَاهَتُهُ

“Domuz kılıyla bir şeyin dikilmesi hakkında Ahmed b. Hanbel’e (ö. 241/855) atfedilen rivâyet farklılık göstermiş ve bir defasında ondan mekruh olduğu rivâyet edilmiştir.”⁶²

2. Senedsiz haber nakli hikâye lafzıyla aktarılmıştır:

وَحُكِّيَ ذَلِكَ عَنْ ابْنِ سِيرِينَ، وَالْحَكَمِ، وَحَمَّادٍ، وَإِسْحَاقَ، وَالشَّافِعِيَّ؛ لِأَنَّهُ اسْتَعْمَلَ لِلْعَيْنِ النَّجَسَةَ، وَلَا يَسْلَمُ مِنَ التَّنَجُّسِ بِهَا، فَحَرَّمَ الْإِنْتِفَاعَ بِهَا، كَجِلْدِهِ وَالثَّانِيَةَ، يَجُوزُ الْخُرْزُ بِهِ.

“Keza İbn Sîrîn, Hammâd, İshâk ve eş-Şâfi’î’den de böyle nakledilmiştir. Çünkü bu bizatihi necis olan bir şeyin kullanılmasıdır. Bu nedenle kullanıldığı yere bulaşması kaçınılmazdır. Dolayısıyla derisinde olduğu gibi bu şeylerden faydalanılması haramdır. Konu hakkındaki ikinci rivâyet ise onunla bir şeyin dikilmesi caiz olduğu yönündedir.”⁶³

d. *Mevâhibü'l-celîl li-şerhi Muhtaşarı Halîl*

1. Üzerinde ortak kabulün/icmânın sabit olmadığı haber naklinde hikâye lafzı kullanılmıştır:

وَقَدْ حَكِّيَ ابْنُ عَبْدِ الْبَرِّ إِجْمَاعَ الْعُلَمَاءِ عَلَى نَحَاسَةِ السَّمَنِ الذَّائِبِ وَشِبْهِهِ قَلِيلًا كَانَ، أَوْ كَثِيرًا إِذَا مَاتَتْ فِيهِ فَاؤْرَةٌ، أَوْ وَقَعَتْ مَيْتَةً

“İbn ‘Abdilberr en-Nemerî (ö. 463/1071) az veya çok olsun sıvı yağ veya margarinin içine fare düşüp öldüğünde veya ölü olarak düştüğünde necis olacağına dair ulemanın icmâsını nakletmiştir.”⁶⁴

Metnin devamında İmam Mâlik ve diğer âlimlerden konu hakkında farklı görüşler nakledilmiştir. Örneğin, İmam Mâlik fare öldüğü zaman

⁶² Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme, *el-Muğni*, thk. ‘Abdullah b. ‘Abdülmuhsin er-Türkî -‘Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, (Riyâd: Dâru ‘Âlemi’l-Kutubi li’t-Tıbbâ’a ve’n-Neşr ve’t-Tevzi’, 1417/1997), 1/109.

⁶³ İbn Kudâme, *el-Muğni*, 1/109.

⁶⁴ Ebû ‘Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. ‘Abdirrahmân el-Hattâb er-Ruaynî, *Mevâhibü'l-celîl li-şerhi Muhtaşarı Halîl* (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1412/1992), 1/110.

çıkartılırsa veya öldükten sonra kendisinden bir şey çıkmamışsa necis olmayacağını dile getirmiştir. Dolayısıyla müellif İbn ‘Abdilber’ın icmâ iddiasının sabit olmadığı gerekçesiyle حَكَى filini kullanmıştır.

2. Ğarib/doğruluğu zayıf haberin nakli hikâye lafzıyla sağlanmıştır:

حُكِيَ عَنْ مَالِكٍ أَنَّهُ قَالَ: الْكُعْبَةُ قِبْلَةٌ لِأَهْلِ الْمَسْجِدِ وَالْمَسْجِدُ قِبْلَةٌ لِأَهْلِ مَكَّةَ وَالْحَرَمُ قِبْلَةٌ لِأَهْلِ الدُّنْيَا وَهَذَا النُّقْلُ عَنْهُ غَرِيبٌ

“Mâlik b. Enes’ten (ö. 179/795), ‘Kâbe cami cemaatinin kiblesidir, mescit Mekke halkının kiblesidir, Harem bölgesi dünya sakinlerinin kiblesidir.’ dediği nakledilmiştir. Bu ondan nakledilen Ğarib/doğruluğu zayıf bir haberdir.”⁶⁵

3. Senedi zikredilmeyen⁶⁶ haber rivâyet lafzıyla nakledilmiştir:

رَوَى عَنْ ابْنِ عُمَرَ كَرَاهَةً الْوُضُوءِ مِنْ إِنْاءِ النَّحَاسِ.

“Abdullah b. Ömer’den (ö. 73/693) bakır kaptan abdest almanın mekruh olduğu nakledilmiştir.”⁶⁷

4. Senedi zikredilmiş nakilde rivâyet lafzı kullanılmıştır:

وَقَدْ رَوَى الْبَرْقِيُّ عَنْ أَشْهَبَ أَنَّ مَنْ صَلَّى بِثَوْبٍ نَجِسٍ عَامِدًا فَلَا إِعَادَةَ عَلَيْهِ إِلَّا فِي الْوَقْتِ.

“Berkî (ö. 274/887) Eşheb el-Kaysî’den (ö. 204/820) ‘Elbisesine necaset bulaşmış kişi bu elbiseyle kasten namaz kılsa ancak vaktin içinde namazını iade edebilir.’ şeklinde rivâyet etmiştir.”⁶⁸

6.3. Tefsir İlminde Hikâye ve Rivâyet Kavramları

Kur’ân-ı Kerîm, içerisinde barındırdığı kıssalarla 1560’a yakın ayet-

⁶⁵ Hattâb, *Mevâhibü’l-celîl*, 1/510.

⁶⁶ Hadis senedi için bk. Ebû Bekr ‘Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi’ es-San’ânî el-Himyârî, *el-Muşannef*, thk. Habîburrahman el-A’zamî (Beyrût: el-Mektebu’l-İslâmî, 1403/1983), 1/59.

⁶⁷ Hattâb, *Mevâhibü’l-celîl*, 1/57.

⁶⁸ Hattâb, *Mevâhibü’l-celîl*, 1/132.

le⁶⁹ peygamberler ve geçmiş milletlere ait haberler vermektedir.⁷⁰ Bu kıssaların bildirildiği ayetler de dâhil olmak üzere Kur'ân-ı Kerim içerisinde hikâye ve rivâyet kavramları yer almaz. Bu iki kavram tefsir ilminde ve kitaplarında kullanılır.

Tefsir geleneğinde Hz. Peygamber, sahabe ve tabiîn kavilleri, tarih-siyer malzemesi, İslâm öncesi Arap geleneği ve kültürü, Arap dili ve edebiyatı, Ehl-i kitaba dayalı bilgiler rivâyet ile hikâye kavram ve türevleriyle aktarıldığı görülmektedir.⁷¹ Tefsirin kendi rivâyet geleneğinde, hadis ilminden farklı olarak, sıhhat değerlendirmesi yapılmaksızın nakilde bulunulması, rivâyet tefsirleri olarak nitelendirilen özellikle ilk dönem tefsirlerinde görülen bir uygulamadır.⁷² Müfessir, ilgili ayeti en güzel tefsir eden rivâyetleri seçerek değerlendirir. İsnad değerleri zayıf, mevzu haberleri alıp almamaları onların şahsi tercihlerine göredir. İsrailiyat da bu bağlamda yardımcı unsur olarak kullanılmıştır.⁷³ Bu uygulamayı daha sonra ekol içerisinde yer almayan Fahrüddin er-Râzî (ö. 606/1210) eleştiriye tabi tutmuş ve İbn Abbas'a nispet edilen İsrailiyatla ilgili bazı rivâyetleri tenkit etmiştir.⁷⁴ Diğer taraftan Muhammed b. Cerîr eṭ-Ṭaberî'de (ö. 310/923) me'sûr malzemenin sened tahlili yok denecek kadar az iken İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) tefsirinde bu tahliller sıklıkla görülür.⁷⁵ Yine İbn Kesîr merfû' tefsir rivâyetlerini genellikle senedleriyle birlikte aktarırken mevkuf ve maktu' tefsir rivâyetlerini çoğunlukla senedsiz nakleder. Nitekim onun mevkuf tefsir rivâyetleri arasında en çok başvurduğu İbn Abbas ve maktu' tefsir rivâyetlerinden

⁶⁹ Remzi Kaya, "Kur'ân-ı Kerim Kıssaları ve Düşündürdükleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2002), 56.

⁷⁰ Ali Arslan, "Kur'ân-ı Kerim'de İşâret Edilen Bazı Rivayet Kâide ve Esasları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/3 (2017), 78.

⁷¹ Ali Karataş, "Tefsir İlminden Rivayet Algısı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (Mayıs 2018), 21-57.

⁷² Saliha Türkan, "Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümünde İbn Kesîr'in Yeri", *Turkish Academic Research Review* 4/3 (Septembar 2019), 351.

⁷³ Abdullah Aygün, "Tefsirlerin Rivayet ve Dirayet Ayrımının Sorunları", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (Aralık 2015), 151.

⁷⁴ İhsan Kahveci, *Fahreddin er-Razî'nin Mefatihu'l- Ğayb adlı tefsirinde 'Ulumu'l-Kur'an* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 31.

⁷⁵ Atik Aydın, *İbn Cerîr eṭ-Ṭaberî'nin Ṭaberî'nin Kur'an Anlayışı ve Te'vil Tercihleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 32.

Mücâhid'den “kâle İbn Abbâs/Mücâhid” siygasıyla senedsiz bir şekilde doğrudan nakil yapar.⁷⁶

Bu çerçevede tefsir ilminde haber nakliyle ilgili rivâyet ve hikâye kavramlarının açıklığa kavuşması açısından Muhammed b. Cerîr eṭ-Ṭaberî'nin *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Ḳur'ân*, Râzî'nin *Mefâtihü'l-ğayb (et-Tefsîru'l-kebîr)* ve İbn Kesîr'in *Tefsîrü'l-Ḳur'âni'l-'azîm* adlı eserlerinden örnekleme yapmak istiyoruz.

a. Rivâyet kavramının çoğunlukla senedi zikredilen veya bir kişiye isnad edilen nakillerde yer aldığı tespit edilmiştir.

1. Senedi zikredilen nakillerde rivâyet lafzı kullanılmıştır:

رَوَى أَبُو عِيْسَى التِّرْمِذِيُّ فِي «جَامِعِهِ» بِإِسْنَادِهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الرَّبِيعِ عَنِ عِبَادَةَ بْنِ الصَّامِتِ قَالَ: ...

“Ebû İsâ et-Tirmizî (ö. 279/892) *el-Câmi'u's-şâhîh*'te Mahmûd b. er-Rebî (ö. 99/717-718) o da Ubâde b. Sâmit'den (ö. 34/654) rivâyet etti: ...dedi.”⁷⁷

رَوَى أَبُو عِيْسَى التِّرْمِذِيُّ فِي «جَامِعِهِ» بِإِسْنَادِهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الرَّبِيعِ عَنِ عِبَادَةَ بْنِ الصَّامِتِ قَالَ: ...

“Bu ayetin Yahudilere cevap olarak indirildiği rivâyet edilmiştir. İbn İshak dedi ki: İbn Ebî Muhammed bana nakletti ki ...”⁷⁸

وَقَدْ رَوَى هَذَا مِنْ غَيْرِ وَجْهِ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ وَجَمَاعَةٍ مِنَ السَّلَفِ.

“Bu, birden fazla tarikle İbn Abbas'tan ve bir grup seleften rivâyet edilmiştir.”⁷⁹

2. Senedi zikredilmeyen veya bir kişiye isnad edilen nakillerde rivâyet lafzı kullanılmıştır:

⁷⁶ Saliha Türcan, “İbn Kesîr'in Tefsirinde Rivayet Kullanımı”, *Turkish Academic Research Review* 4/3 (September 2019), 382.

⁷⁷ Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1420/1999), 1/187.

⁷⁸ Ebu'l-Fidâ' İmâduddin İsmâil b. Şihâbiddin Ömer b. Kesîr ed-Dımaşkî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme (b.y: Dâru Tayyibetin li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1420/1999), 2/349.

⁷⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 2/295.

وَقَدْ رُوِيَ عَنْ يَحْيَى بْنِ يَعْمَرَ أَنَّهُ قَرَأَ ذَلِكَ: يُرِيدُ أَنْ يَنْقَاضَ.

“Yahyâ b. Ya‘mer’den (ö. 89/708 [?]) ayeti⁸⁰ يُرِيدُ أَنْ يَنْقَاضُ şeklinde okuduğu rivâyet edilmiştir.”⁸¹

وَرُوِيَ عَنْ عُبَيْدِ بْنِ عُمَيْرٍ، وَأَبِي الْعَالِيَةِ، وَسَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، وَمُجَاهِدٍ، وَعَطَاءٍ وَقَتَادَةَ: {أَنْ طَهَّرَا بَيْتِي} أَي: يَا. إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، مِنَ الشِّرْكَ

“Ubeydullah b. Umeyr, Ebî Âliyê, Saîd b. Cübeyr, Arâ ve Katâde’den {أَنْ طَهَّرَا بَيْتِي} ayetini ‘Tevhit sözü ile Kâbe’yi şirkten temizleyin.’ şeklinde yorumladıkları rivâyet edilmiştir.”⁸²

Taberî, yukarıda ismi geçen âlimlerin rivâyetlerini senedleriyle birlikte diğer bir yerde zikretmiştir.⁸³

b. Hikâye kavramının aşağıdaki durumlarda kullanıldığı görülmüştür.

1. İsnadı verilmeyen, isabetli olmayan veya yanlış bilgi nakli hikâye lafzıyla ifade edilmiştir:

وَقَدْ حُكِيَ عَنْ بَعْضِ أَهْلِ التَّفْسِيرِ أَنَّهُ كَانَ يَتَأَوَّلُ قَوْلَهُ: {إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} بِمَعْنَى: إِذْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ. وَلَوْ كَانَتْ إِنْ بِمَعْنَى إِذْ فِي هَذَا الْمَوْضِعِ لَوَجِبَ أَنْ تَكُونَ قِرَاءَتُهَا بِفَتْحِ أَلْفِهَا، لِأَنَّ إِذَا إِذَا تَقَدَّمَهَا فِعْلٌ مُسْتَقْبَلٌ صَارَتْ عَلَّةً لِلْفِعْلِ وَسَبَبًا لَهُ، وَذَلِكَ كَقَوْلِ الْقَائِلِ: أَقُومُ إِذْ قُمْتُ، فَمَعْنَاهُ: أَقُومُ مِنْ أَجْلِ أَنَّكَ قُمْتَ، وَالْأَمْرُ بِمَعْنَى الْإِسْتِقْبَالِ. فَمَعْنَى الْكَلَامِ لَوْ كَانَتْ إِنْ بِمَعْنَى إِذْ: أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ مِنْ أَجْلِ أَنَّكُمْ صَادِقُونَ. فَإِذَا وَضِعَتْ إِنْ مَكَانَ ذَلِكَ، قِيلَ: أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ أَنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ. مَفْتُوحَةَ الْأَلْفِ، وَفِي إِجْمَاعِ جَمِيعِ قُرَّاءِ أَهْلِ الْإِسْلَامِ عَلَى كَسْرِ الْأَلْفِ مِنْ إِنْ دَلِيلٌ وَاضِحٌ عَلَى خَطَأِ تَأْوِيلِ مَنْ تَأَوَّلَ إِنْ بِمَعْنَى إِذْ فِي هَذَا الْمَوْضِعِ

⁸⁰ el-Kehf 18/77.

⁸¹ Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerir b. Yezid el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmî’u’l-beyân ‘an te’vil-i âyî’l-Kur’ân*, thk. ‘Abdullâh b. ‘Abdulmuhsin et-Türki (Kâhire: Dâru Hicr, 1422/ 2001), 15/346; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa‘lebî en-Nisâbûrî, *el-Keşf ve’l-beyân ‘an tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Ebû Muhammed b. ‘Âşûr (Beyrût: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1422/2002), 6/187.

⁸² İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân’l-‘azim*, 1/419.

⁸³ Bk. et-Taberî, *Câmî’u’l-beyân*, 2/531. Örnek bir sened aşağıdaki şekilde zikredilmiştir:

حدثنا أحمد بن إسحاق قال، حدثنا أبو أحمد الزبير قال، حدثنا سفيان، عن ابن أبي نجيح، عن عطاء، عن عبيد بن عمير: “أن طهرا بيتي للطائفين” قال، من الأوثان والرثب.

“Bazı müfessirlerin naklettiğine göre ⁸⁴ *إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ* lafzı *إِنْ* şeklinde tevil edilir. Ancak *إِنْ* lafzı *إِذْ* manasında kullanıldığında elifi (hemzesi) fethalı olması gerekir. Çünkü öncesinde gelecek zaman bildiren bir fiil bulunan *إِذْ* edatı onun illeti ve sebebi olur. Nitekim *إِذْ أَقَوْمٌ* sözü ‘Sen kalktığın için ben kalkacağım.’ anlamında gelecek zaman ifade eder. *إِنْ* edatı *إِذْ* manasında olduğunda ise ayetin manası ‘Doğru sözlü olmanız nedeniyle haydi bana bunların isimlerini bildirin.’ olur. Bu durumda *إِنْ* edatının elifi (hemzesi) fethalı olarak *أَنَّ* şeklinde yazılır. Ancak bütün kıraat imamlarının *إِنْ*’in kesralı okunduğuna dair icmâsı, bu konumdaki *إِنْ* edatın *إِذْ* manasında tevil edenin, tevilinin hatalı olduğuna açık bir delildir.”⁸⁵

2. Genel kabule aykırı, olumsuz veya isnadı şüpheli nakil hikâye lafzıyla aktarılmıştır:

حَكِي أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الرَّازِي فِي تَفْسِيرِهِ عَنِ الْمُعْتَزِلَةِ أَنَّهُمْ أَنْكَرُوا وُجُودَ السِّحْرِ،.....

“Ebû ‘Abdillâh er-Râzî tefsirinde ‘Mütezele’den onların, sihrin varlığını inkâr ettiğini’ nakleder.”⁸⁶

3. Kime ait olduğu kesin bilinmeyen nakilde hikâye lafzı kullanılmıştır:

وَقَدْ حَكِي عَنْ بَعْضِ قَبَائِلِ طَيْيِّ أَنَّهُمَا تَقُولُ: أَصْبَحَ فُلَانٌ غَاوِيًا: أَيِ أَصْبَحَ مَرِيضًا.

“Bazı Tayy kabilelerinden onların hasta olan kişi için *غَاوِيًا* dedikleri nakledilir.”⁸⁷

حَكِي سَمَاعًا مِنَ الْعَرَبِ فِي تَضَعِيرِ آلِ: أُوتِلُّ.

“Bazı Araplardan semâi olarak *آل* kelimesinin ism-i tasgirinin *أُوتِلُّ* olduğu nakledilmiştir.”⁸⁸

⁸⁴ el-Bakara 2/31.

⁸⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 1/526.

⁸⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azîm*, 1/366.

⁸⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 10/92.

⁸⁸ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 24/109.

قَالَ النَّحَّاسُ: وَهِيَ لُغَةٌ بَنِي..... وَتُقَالُ عَنِ الْحَسَنِ الْبَصْرِيِّ أَنَّهُ: قَرَأَ ”مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ“⁸⁹ بِتَقْدِيمِ الْقَافِ تَمِيمٍ وَيَعْضُ بَنِي رَبِيعَةَ، حَكَى ذَلِكَ

“Ebû Saîd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî’den (ö. 110/728) ayeti kâfın takdimiyle ”مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ“ şeklinde okuduğu nakledilir. Nehhâs (ö. 338/950) da الصَّوَاعِقِ kelimesinin الصَّوَاعِقِ olarak yani kâf harfinin ‘ayn harfine takdimi şeklinde okunuşunun- benî Temîm ve bazı Benî Rabî’a kabilelerinin lehçesi olduğunu zikretmiştir. Nehhâs böyle nakletmiştir.”⁹⁰

4. Kurgu, efsane veya anlatı hikâye lafzıyla nakledilmiştir:

ثُمَّ ذَكَرَ هَاهُنَا حِكَايَةً عَنْ بَعْضِ الرَّهْبَانِ وَهُوَ أَنَّهُ سَمِعَ صَوْتَ طَائِرٍ...

“Sonra (Râzî) burada bazı ruhbanlardan bir hikâye anlatır: O bir kuş sesi duyar...”⁹¹

وَإِذَا سَمِعْنَا حِكَايَةَ بَعْضِ الشُّجْعَانِ مِثْلَ رُسْتَمٍ، وَإِسْفَنْدِيَارٍ، وَأَطْلَعْنَا عَلَى كَيْفِيَّةِ شَجَاعَتِهِمْ مَالَتْ قُلُوبُنَا إِلَيْهِمْ.

“Rüstem, İsfendiyâr gibi bazı kahramanların hikâyelerini dinler ve onların kahramanlıklarına muttali olduğumuzda kalbimiz onlara meyleder.”⁹²

وَالْقِصَصِ فِي الْقُرْآنِ الْعِبْرَةَ لَا مُجَرَّدُ الْحِكَايَةِ.

“Kur’ân-ı Kerîm kıssalarında asıl olan olay/haber aktarımı değil kıssanın mana/mesaj ve maksadıdır.”⁹³

5. Geçmiş veya hâlihazırdaki birey ve toplulukların düşünce, inanç ve söz aktarımı hikâye lafzıyla gerçekleşmiştir:

وَقَالَ تَعَالَى حِكَايَةً عَنِ الْمُؤْمِنِينَ: وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا.

⁸⁹ el-Bakara 2/19. Ayet “ذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ” şeklinde geçmektedir.

⁹⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 1/190.

⁹¹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 1/370.

⁹² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 4/176.

⁹³ Râzî, *Meââlihu'l-gâyb*, 11/338.

“Allah, müminlerin lisanından aktarımda bulunarak şöyle der:⁹⁴ Onlar göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler: Rabbimiz! Sen bunu boş yere yaratmadın, seni tenzih ve takdis ederiz. Bizi cehennem azabından koru!”⁹⁵

وَهَذَا كَمَا حَكَى اللَّهُ تَعَالَى عَنْ حَالِ الْمُؤْمِنِينَ الْمُخْلِصِينَ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَالَّذِينَ يُؤْتُونَ مَا آتَوْا { أَيْ: يُعْطُونَ مَا خَافَةً أَلَّا يُتَقَبَلَ مِنْهُمْ. أَعْطَوْا مِنَ الصَّدَقَاتِ وَالنَّفَقَاتِ وَالْقُرْبَاتِ { وَقَلُّوهُمْ وَجِلَّةً { أَيْ:

“Allah Teâlâ’nın müminlerin hâl ve vaziyetlerini tasvir ettiği ayet metinleri için kullanır ‘verdiklerini verenler yani sadakaları, nafakaları ve Allah’a yaklaştıran her şeyi; kalpleri ürpererek yani kendilerinden kabul edilmez diye korkarak’ şeklinde yüce kelimada bildirir.”⁹⁶

İbn Kesîr {سُرِّيَ إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ فَاتَّبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ وَجُنُودُهُ بَغْيًا وَعَدُوًّا حَتَّى إِذَا أَدْرَكَهُ الْعَرِيقُ قَالَ آمَنْتُ {“Sonunda Firavun boğulmak üzereyken şöyle dedi: ‘Elhak inandım ki, İsrâiloğulları’nın iman ettiğinden başka Tanrı yokmuş! Ben de artık kendini O’na teslim edenlerden biriyim.”⁹⁷ ayetini şöyle tefsir eder:⁹⁸

وَهَذَا الَّذِي حَكَى اللَّهُ تَعَالَى عَنْ فِرْعَوْنَ مِنْ قَوْلِهِ هَذَا فِي حَالِهِ ذَلِكَ مِنْ أَسْرَارِ الْعَيْبِ الَّتِي أَعْلَمَ اللَّهُ بِهَا رَسُولَهُ.

“Bu, Allah’ın (boğulma) hâlinde firavunun sözünden aktardığı ve elçisine bildirdiği gaip sırlardandır.”

c. Rivâyet lafzı bazen hikâye anlamında kullanılmıştır:

Râzî, ⁹⁹“وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ” “And olsun biz Süleyman’ı bir sınavdan geçirmiştik.” ayetinin tefsirinde,

وَالْأَهْلُ الْحَشَوِ وَالرَّوَايَةِ فِيهِ قَوْلٌ، وَالْأَهْلُ الْعِلْمِ وَالتَّحْقِيقِ قَوْلٌ آخَرٌ، أَمَّا قَوْلُ أَهْلِ الْحَشَوِ فَذَكَرُوا فِيهِ حِكَايَاتٍ.

⁹⁴ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 1/129.

⁹⁵ Âl-i İmrân 3/191.

⁹⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azim*, 1/427.

⁹⁷ Yûnus 10/90.

⁹⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azim*, 4/292.

⁹⁹ Sâd 38/3.

“Bu konuda haşviyye¹⁰⁰ ve nakilcilerin ayrı, ehl-i ilim ve tahkîkin ayrı görüşleri vardır. Haşviyye görüş olarak hikâyeler zikretmiştir.” diyerek وَالْأُولَى... وَالرَّوَايَةُ الثَّانِيَةُ şeklinde 4 rivâyetten bahsetmiştir. Sonrasında وَأَعْلَمُ وَأَنَّ أَهْلَ التَّحْقِيقِ اسْتَبْعَدُوا هَذَا الْكَلَامَ ‘Bil ki ehl-i tahkîk bu sözleri doğru bulmamıştır.’ açıklamasını yaparak bu anlatıların yanlış olduğuna dikkat çekmiş âlimlerin yaptığı karşıt izahlara yer vermiştir.”¹⁰¹

Râzi, bu metinde hikâye sözcüğünü “kurgu anlatı”, rivâyeti ise “nesilden nesile aktarılmakla birlikte hikâye/hurafe niteliğindeki haber” olarak kullanmıştır.

7. Modern Edebiyatta Hikâye ve Rivâyet Kavramları

Rivâyet (roman) ve hikâye, tarihi süreç içerisinde ifade ettikleri anlam eşliğinde modern edebiyatta iki farklı anlatı türü olarak ortaya çıkmıştır.

Bu bağlamda edebî bir tür olarak hikâye: “Gerçek veya kurgusal bir olayın, katı kurallara bağlı kalmaksızın sunulduğu ve genellikle nükte, fabl ve efsane içeren, ağızdan ağıza yayılan bir anlatı türüdür”.¹⁰² Arap edebiyatında değişik devirlerde az çok farklılık gösteren kıssa, hikâye, üstûre-esâtîr, mesel-emsâl, haber-ahbâr vb. adlar altında muhtelif şekillerde çok eskilere kadar uzanan bir anlatım tarzı olarak mevcuttur.¹⁰³ Nitekim Kâhire Arap Dil Akademisinin hazırlamış olduğu *el-Mu‘cemu’l-vasîf* adlı sözlükte hikâye “gerçek ya da kurgu (hayal ürünü) anlatı” olarak tanımlanır.¹⁰⁴

Rivâyet ise içinde bir tür hikâyeyi barındırır da olay, olay örgüsü,

¹⁰⁰“Cübbâi, “ayak takımı”, “kralların yandaşı”, “zorbaların ve fâsıkların yardımcısı”, “batılın destekçisi”, “Kur’an’ı reddeden” ve “sahih olmayan hadislerle amel eden” kimseler olarak tanımladığı Haşviyye mensuplarını ağır eleştirilere tabi tutmuştur.” Bk. Mehmet Altuntaş “Ebû Alî el-Cübbâi’nin Bazı Fırkalara Yönelik Eleştirilerinde Esas Aldığı Âyetlerin Tahlili -Kitâbü’l-Makâlât Özelinde-”, *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/2 (Aralık 2020) 439-449.

¹⁰¹Râzi, *Me‘âthü’l-ğayb*, 26/392-393.

¹⁰²Azîze Mureydin, *el-Şi‘şâ ve’r-rivâye* (Beyrût: Dâru’l-Fikri’l-Mu’âşir, 1980), 12.

¹⁰³Hüseyin Yazıcı, “Hikâye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/480.

¹⁰⁴Mustafa, “Hakâ”, 1/190.

karakter, anlatı, diyalog, zaman ve mekân gibi birtakım unsurlarla daha nitelikli ve çoğu zaman uzun bir yapıya sahip edebî eserdir.¹⁰⁵

Bu iki edebî anlatı türünden hikâye Arap geleneğinde ilk sırayı alır. Nitekim hikâye, insanın yaşadıkları veya başkalarının yaşamış olayları aktarma ihtiyacından doğan, dilin kullanıldığı ilk zamanlara kadar giden insanlık tarihi kadar eski bir iletişim aracıdır.¹⁰⁶

Fasih dilde “hikâyeci” anlamında الحكَّاء halk dilinde ise الحكَّواتي denilen söz sanatlarında hünerli bir kişi toplulukların önünde hikâyeler anlatır, işaret dilinde sahip oldukları hünerleri olayları canlandırmada kullanır ve bu sayede büyük beğeni kazanırdı.¹⁰⁷ Günümüzde tiyatro (تمثيل) de bu bağlamda isimlendirilmiştir.

Bu değerlendirmeler ışığında hikâyenin başlangıçta sözlü bir edebiyat türü olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim bu anlatılar kaleme alındığında irticalen ve gelişmiş güzel tarzları yazı diline de yansımaktadır. Arapların meşhur hikâyelerinden Sîretü Benî Hilâl,¹⁰⁸ Antere Kıssası,¹⁰⁹ Elf Leyle ve Leyle masallarında¹¹⁰ bu durum açıkça görülür.

Rivâyet ise nakil kurallarının hikâyeye göre daha zor olduğu ve hikâyenin aksine daha ziyade yazılı şekilde öne çıkan anlatıdır. Modern anlamdaki roman Arap edebiyatına Batı edebiyatının etkisi ve çeviri hareketiyle XIX. yüzyılın son çeyreğinde yazılı olarak girmiştir.¹¹¹ Bununla birlikte kısmen sözlü nakledilse de düzgün ve kurallı oluşu anlatıda dikkat çeker. Necîb Mahfûz’un (1911-2006) *Beyne’l-kaşreyn, Kaşrû’ş-şevk, es-Sükkeriyye* adlı romanları örnek verilebilir.¹¹²

¹⁰⁵ Tâhâ el-Vâdî, *Dirâsetun fî nakdi’r-rivâye* (Kâhira: Dâru’l-Meârif, 1994), 27-28.

¹⁰⁶ Antakyalıoğlu, *Roman Kuramına Giriş*, 62, 63.

¹⁰⁷ Abdullâmid Omer, “Hakâ”, 1/542.

¹⁰⁸ Hüseyin Yazıcı, “Sîretü Benî Hilâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/266-268.

¹⁰⁹ Cemal Muhtar, “Antere Kıssası”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/237-238.

¹¹⁰ Veli Ulutürk, “Bin Bir Gece”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/180-181.

¹¹¹ Mürüvvet Türken Çakır, *XIX. ve XX. Yüzyıl Arap Edebiyatında Tarihi Roman Mısır, Suriye, Lübnan Örneği* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 56.

¹¹² Bk. Ahmet Kazım Ürün, *Çağdaş Mısır Romanında Necib Mahfuz ve Toplumcu Gerçekçi Romanları* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 196-216.

Sonuç

Rivâyet sözcüğü “susuzluk içerisindeki kişi/kişilere doyuncaya kadar kana kana içecekleri suyu sunma”; hikâye ise “ses ve davranışları taklit etme” anlamları üzerinden semantik gelişimlerini sürdürerek günümüzde iki edebî türün ismi olmuştur. Bunun yanı sıra her iki kelime de kazandığı yeni anlamlarla birlikte kök/odak manalarını koruyabilmişlerdir.

Rivâyet sözcüğü odak anlamıyla “su dağıtma” eylemini ifade ederken diğer taraftan “haber alma ihtiyacı içerisindeki kişi/kişilere ikna edici ve doğru habere ulaştırarak bu ihtiyaçlarını giderme, haber naklinde bulunma” yan anlamıyla edebî ve dinî literatürde yer almıştır.

Rivâyet kelimesi önce şiir sonra hadis naklini ifade için kullanılmış, hikâye ise bu ikisi dışında kalan ve kesin kurallarla kayıtlanmayan daha esnek yapı ve isnada sahip haberlerin aktarımını ifade etmiştir. Kullanım alanı daha geniş olan hikâye, gerçek olayların yanı sıra gerçek dışı kurguların başkalarına taklit, benzetme ve canlandırma yoluyla iletilmesini karşılayan bir sözcük olmuştur.

Bilgiyi bazı kurallar çerçevesinde etraflıca ortaya koyan rivâyetin sözlü kalmakla yetinmeyip büyük çoğunlukla yazıyla birlikte gerçekleştiği, hikâyenin ise daha ziyade sözlü ve dilden dile nakille yapıldığı bir vakıadır. Her ikisi de bu yaklaşımla gerçekleşen semantik gelişimleri sonucu edebiyatta birer müstakil anlatı türü hâline gelmiştir. Rivâyet kelimesiyle nakledilen olay ve bilginin genellikle gerçek olduğu, içerisinde yalan veya kurgu bulunmadığı -bulunsa bile en azından başlangıçta hakikat olduğu- kabul edilirken, hikâye gerçek bir anlatı olsa bile kurgu veya efsane olduğu varsayımını taşır. Nitekim çocuk öykülerine roman/rivâyet yerine hikâye denilmiştir.

Dinî ilimlerde ise isnadla yapılan nakiller rivâyet sıygalarıyla, isnadsız aktarımlar ise hikâye kavramıyla ifade edildiği, ayrıca isnadın açıkça belirtilmediği durumlarda rivâyetin yanı sıra hikâyenin de kullanıldığı görülmüştür.

Neticede çok sayıda kelime ve terkipten oluşan hadis ve şiir metninin ezberlenmesi ve yeni kuşaklara aktarılması Arap dili müfreda-

tını oluşturan sözcüklerin naklinden çok daha zordur. Şüphesiz metin rivâyetinde yaşanan zihinsel güçlük birer ikişer sözcükle yapılan aktarımlar gibi basit değildir. Bunların yanı sıra İslâm dini esasları arasında yer alan hadisin naklinde hata yapma korkusu, Arap divanını oluşturan şiir vezinlerinde bozulma (inkisârü'l-vezn) endişesi, her ikisinin isnad zincirleri dâhil tümüyle doğru bir şekilde muhafazasını gerekli kılmıştır. Hadis ve şiirin sadece ezber yoluyla sahih bir şekilde korunmasının güçlüğü nedeniyle aynı zamanda yazılı olması ve her iki şekilde birden nakledilmesi zaruri görülmüştür. Bu gerekçeyle gerek ifade ettiği asıl mana yönüyle gerekse daha kurallı bilgi aktarımını belirtmesi nedeniyle hadis ve şiir naklinde istilâh olarak rivâyet sözcüğü kullanılmıştır. Hikâye ise edebî ve İslâmî literatürde sözlük anlamıyla yer edinmiştir.

Kaynakça

- ‘Abdulhamid Omer, Ahmed Muhtâr. *Mu‘cemu’l-luğati’l-‘Arabîyyeti’l-mu‘âşıra*. 4 Cilt. b.y.: ‘Âlemu’l-Kutub, 1429/2008.
- Abdürrezzâk es-San‘ânî, Ebû Bekr b. Hemmâm b. Nâfi‘ el-Himyerî. *el-Muşamef*. thk. Habîburrahman el-A‘zamî. 10 Cilt. Beyrût: el-Mektebu’l-İslâmî, 2. Basım, 1403/1983.
- Antakyalıoğlu, Zekiye. *Roman Kuramına Giriş*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.
- Arslan, Ali. “Kur‘ân-ı Kerîm’de İşâret Edilen Bazı Rivâyet Kâide ve Esasları”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/3 (2017), 73-106.
- Altuntaş, Mehmet. “Ebû Alî el-Cübbâî’nin Bazı Fırkalara Yönelik Eleştirilerinde Esas Aldığı ayetlerin Tahlili -Kitâbü’l-Makâlât Özeline-”. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/2 (Aralık 2020), 433-464.
- Aydın, Atik. *İbn Cerîr et-Taberî’nin Kur‘an Anlayışı ve Te’vil Tercihleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Aygün, Abdullah. “Tefsirlerin Rivayet ve Dirayet Ayrımının Sorunları”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (Aralık 2015), 140-160.
- Birişik, ‘Abdulhamit. “Tefsir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/281-290. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Buhârî, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fî. *el-Câmi‘u’s-*

- sahih*. thk. Muhammed Zuheyr en-Nâşır. 9 Cilt. Beyrût: Dâru Tavku'n-Necât, 1422/2001.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *es-Şihâh tâcü'l-luğa ve şihâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed 'Abdulğafûr 'Aţţâr. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-İlm lil-Melâyîn, 4. Basım, 1407/1987.
- Curcânî, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbu't-tarîfât*. thk. Komisyon. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- Ebû 'Avâne, Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhîm el-İsferâyînî. *Mustahrec Ebî 'Avâne*. thk. Eymen b. 'Ârif ed-Dımeşkî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1419/1998.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd. 4 Cilt. Beyrût: el-Mektebetu'l-Mısıriyye, ts.
- Ebû Şuhbe, Muhammed b. Muhammed. *el-Vasît fi 'ulûmi ve mustalahi'l-hadîs*. Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Alî b. el-Musennâ et-Temîmî el-Mevsilî. *Musned Ebî Ya'lâ*. thk. Hüseyin Selîm Esed. Dımeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1404/1984.
- Edhem, Maḥmûd. *Funûnu't-tahrîrî's-şahâfi beyne'n-nazariyye ve't-tatbîk el-makâl eş-şahâfi*. b.y.: Mektebetu'l-Encelû Mısıriyye, ts.
- Efendioğlu, Mehmet. "Rivâyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/135-137. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Efendioğlu, Mehmet. "Râvi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/472-474. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî. *Tehzîbü'l-luğa*. thk. Muhammed 'Ivaḍ Mur'ib. 15 Cilt. Beyrût: İhyâu't-Turâsi'l-'Arabî 2001.
- Ferâhidî, Ebû 'Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. 'Amr b. Temîm. *el-Cumel fî'n-naḥv*. thk. Fahreddîn Kâbâve. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1995.
- Ferâhidî, Ebû 'Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. 'Amr b. Temîm. *Kitâbu'l-'ayn*. thk. Mehdi el-Maḥzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâi. 8 Cilt. Beyrût: Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, ts.
- Hâşimî, Ahmed b. İbrâhîm b. Mustafâ es-Seyyid. *Mizânü'z-zeheb fi sinâ'ati ş'ri'l-'Arab*. thk. Husnî Yûsuf. Kâhire: Mektebetu'l-Âdab, 1418/1997.
- Hattâb, Ebû 'Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed b. 'Abdirrahmân

- er-Ruaynî. *Mevâhibü'l-celîl li-şerhi Muhtaşarı Halîl*. 6 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, 3. Basım, 1412/1992.
- Hattâbî, Ebû Suleymân Hamd Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Bustî. *Ġarîbu'l-ġadîs*. thk. 'Abdulkerîm el-Ġurbâvî. Dımeşq: Dâru'l-Fikr, 1982.
- Himyerî, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd el-Yemenî. *Şemsu'l-'ulûm ve devâ'u kelâmî'l-'Arab mine'l-kulûm*. nşr. Hüseyin b. Abdullah el-Amrî vd. 12. Cilt. Dımeşq - Beyrût: Dâru'l-Fikr - Dâru'l-Fikrî'l-Mu'âşır, 1420/1999.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Zekerıyyâ b. Muhammed el-Kazvînî. *Mu'cemu mekâyisî'l-luġa*. thk. 'Abdusselâm Hârûn. 6 Cilt. Süriye: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Zekerıyyâ b. Muhammed el-Kazvînî. *eş-Şâhibî fi fıkhi'l-luġa ve mesâilühâ ve sünenü'l-'Arab fi kelâmihâ*. thk. Muhammed Ali Bîdon. b.y.: y.y., 1418/1997.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İmâduddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer ed-Dımeşkı. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. b.y: Dâru Tayyibetin li'n-Neşri ve't-Tevzi', 2. Basım, 1420/1999.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Şâdir, 3. Basım, 1993/1414.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn 'Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed. *el-Muġnî*. thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuhsin et-Türkî - 'Abdulfettâh Muhammed el-Hulv. 15 Cilt. Riyâd: Dâru 'Âlemi'l-Kutubi li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzi', 3. Basım, 1417/1997.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mursî. *el-Muġaşşâş*. thk. Halil İbrahim Cefâl. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî 1417/1996.
- İbnu'l-Esîr, Ebu's-Seâdât Mecduddîn el-Mubârek b. Esîruddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *en-Nihâye fi ġarîbi'l-ġadîs ve'l-eşer*. thk. Tâhiru'z-Zâvî-Maġmûd eġ-Tânâhî. 5 Cilt. Beyrût: el-Mektebetu'l-'İlmiyye, 1979.
- Kahveci, İhsan. *Fahreddin er-Razi'nin Mefatihü'l-Ġayb adlı tefsirinde 'Ulumu'l-Kur'an*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Karataş, Ali. "Tefsir İlminde Rivâyet Algısı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (Mayıs 2018), 21-57.

- Ḳālî, Ebû Alî İsmâîl b. el-Kâsım b. Ayzûn el-Bağdâdî. *el-Makşûr ve'l-memdûd*. thk. Ahmed 'Abdulmecîd Herîdî. Kâhire: Mektebtu'l-Ḥancî, 1419/1999.
- Ḳālî, Ebû Alî İsmâîl b. el-Kâsım b. Ayzûn el-Bağdâdî. *el-Emâlî*. nşr. Muhammed 'Abdulcevâd el-Esmâî. 4 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1344/1926.
- Kaya, Remzi. "Kur'an-ı Kerîm Kıssaları ve Düşündürdükleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2002), 31-58.
- Kaya, Eyyüp Said. "Zâhiru'r-rivâye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/101-102. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Ḥâvî'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Mu'avvaḍ - Âdil Ahmed 'Abdülmecûd. 19 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1419/1999.
- Meydânî, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm en-Nîsâbûrî. *Mecma'u'l- emsâl*. thk. Muhammed Muhyiddîn b. Abdilhamîd. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Muhtar, Cemal. "Antere Kıssası". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/237-238. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Mureydin, 'Azîze. *el-Ḳıṣṣa ve'r-rivâye*. Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âşır, 1980.
- Müslim b. Ḥaccâc, Ebu'l-Huseyn el-Kuşeyrî. *el-Musned eş-şahîḥ el-muḥtaşar*. thk. Muhammed Fuad. 'Abdulbaḳî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İḥyâit-Turâsî'l-'Arabî, ts.
- Mustafa, İbrahim vd. *el-Mu'cemu'l-vasîf*. Kuveyt: Dâru'd-Da've, 1989.
- Mübârekpûrî, Ebu'l-Ulâ Muhammed 'Abdurrahmân b. 'Abdirrahîm. *Tuḥfetü'l-ahvezi şerḥu Câmi'i't-Tirmizî*. 12 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Müberred, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. 'Abdilekber b. 'Umeyr el-Ezdî es-Sumâlî. *el-Muḳteḍab*. thk. 'Abdulḥâlîk 'Uḍayme. 4 Cilt. Beyrût: Âlemu'l-Kutub, 2010.
- Pekdemir, Şevket. "Fakihlere Göre Rivâyetin Kapsamı ve İslam Hukukuna Etkileri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (Nisan 2018), 165-198.
- Râmhürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. 'Abdirrahmân b. Hallâd el-Fârisî. *el-Muḥaddisü'l-fâşil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*. thk. Muhammed Muhibuddin Ebû Zeyd. b.y.: Dâru'l-Zehâir, 2016.

- Râfîî, Mustafâ Sâdık b. ‘Abdirrezzâk b. Saîd b. Ahmed b. ‘Abdilkâdir. *Târîhu âdâbi’l-‘Arab*. 3 Cilt. b.y.: Dâru’l-Küttâbi’l-‘Arabî, ts.
- Râzî, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddîn. *Mefâtihu’l-ğayb*. Beyrût: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 3. Basım, 1420/1999.
- Sa‘lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâbûrî. *el-Keşf ve’l-beyân ‘an tefsîri’l-‘Kur’ân*. thk. Ebû Muhammed b. ‘Âşûr, 10 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1422/2002.
- Sekkâkî, Ebû Ya‘kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Alî el-Hârizmî. *Miftâhu’l-‘ulûm*. thk. Na‘îm Zerzûr. Lübnan: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2. Basım, 1407/1987.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü’l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1414/1993.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünenü’t-Tirmizî*. thk. Aḥmed Şâkir vd. Mısır: Matba‘atu Muştafâ el-Bâbî el-Halebî, 1975.
- Ṭaberî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Câmi‘u’l-beyân ‘an te’vîl-i âyi’l-Kur’ân*. thk. ‘Abdullâh b. ‘Abdulmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kâhire: Dâru Hicr, 1422/2001.
- Türcan, Salihâ. “Rivâyet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümünde İbn Kesîr’in Yeri”. *Turkish Academic Research Review* 4/3 (September 2019), 337-364. <https://doi.org/10.30622/tarr.601381>
- Türcan, Salihâ. “İbn Kesîr’in Tefsirinde Rivâyet Kullanımı”. *Turkish Academic Research Review* 4/3 (September 2019), 377-396. <https://doi.org/10.30622/tarr.613761>
- Türken, Çakır. Mürüvvet. XIX. ve XX. Yüzyıl Arap Edebiyatında Tarihi Roman Mısır, Suriye, Lübnan Örneği. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Ugan, Zâkir Kâdirî. “Dinî Rivâyetler”. sad. Mustafa Karataş. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 4 (2001), 207-257.
- Ugan, Zâkir Kâdirî. “Gayr-ı Dinî Rivâyetler”. sad. Musa Alak. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 4 (2001), 259-289.
- Uğur, Mücteba. “Edâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/388-389. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Ulutürk, Veli. “Bin Bir Gece”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/180-181. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Ürün, Ahmet Kazım. *Çağdaş Mısır Romanında Necib Mahfûz ve Toplumcu Ger-*

- çekçi Romanları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğa*. thk. Fuad Ali Mansûr. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1418/1998.
- Vâdî, Tâhâ. *Dırâsetun fî nakdi'r-rivâye*. Qâhira: Dâru'l-Meârifî, 3. Basım, 1994.
- Yazıcı, Hüseyin. "Hikâye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/479-485. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Zebîdî, Ebu'l-'Abbâs Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed b. 'Abdillatîf eş-Şercî. *Sahih-i Buhârî muhtasarı tecrid-i sarîh tercemesi ve şerhi*. çev. Babanzâde Ahmed Naim. 12 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Basım, 1982.
- Zebîdî, Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. 'Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Qâmûs*. thk. Heyet. 10 Cilt. Kuveyt: Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım 'Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî. *el-Emâli*. thk. 'Abdusselâm Hârûn. Beyrût: Dâru'l-Cîl, 2. Basım, 1987.
- Ziriklî, Hâyrü'd-Dîn b. Maḥmûd b. Muhammed b. 'Ali b. Fâris ed-Dımeşkî. *el-A'lâm*. Beyrût: Dâru'l-'İlm lil-Melâyîn, 15. Basım, 2002.